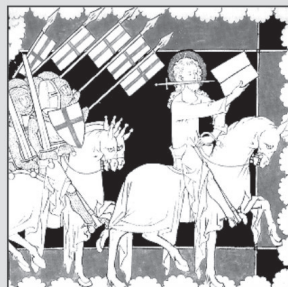
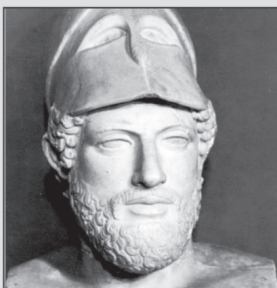
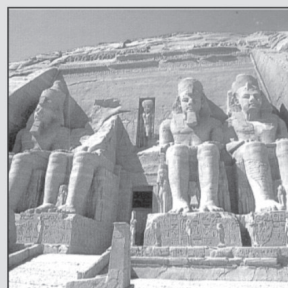

KLIÓ 2017/2

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Reformáció Lengyelországban
– siker vagy kudarc?
A szervezett bűnözés mint
államalkotó tényező
Élet az NDK-ban,
a fal árnyékában

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi adjunktus, DE és
Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete,
valamint a Nyíregyházi Egyetem támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

TARTALOM

Ókor – középkor – kora újkor

- Viorica Rusu-Bolindet: Terra sigillata-ellátás és -fogyasztás a Severus-dinasztia idején Daciában (*Hantos Zoltán*) 3
- Gábor Farkas Kiss (szerk.): Az emlékezés művészete a késő középkori Közép-Európában (Csehország, Magyarország és Lengyelország) (*Papp Sára Írisz*) 6
- Jacek Wijaczka: Reformáció a XVI. századi Lengyelországban – sikertörténet vagy kudarc? (*Hendrik Dávid*) 12
- Almási Gábor – Szymon Breziński – Horn Ildikó etc. (szerk.): Megosztott Magyarország Európában – cserekapcsolatok, hálózatok és képviseletek 1541–1699 (*Veres Tünde*) 19
- Guy Rowlands: A pénz nem ismer zászlót – avagy hogyan lássunk el egy hadigépezetet (*Kiss Márton*) 25
- Molnár Zsolt: Ottomán kultúra Észak-Nyugat Erdélyben – kerámia és fémművesség (*Mizsur Anitta Kinga*) 29

Újkor

- Andrea Sommer-Mathis – Daniela Franke – Rudi Risatti (szerk.): Barokk látványosság! A színházak győzelme (*Czibula Katalin*) 33
- Francesco Benigno: A szervezett bűnözés mint államalkotó tényező (*Pete László*) 36
- Giuseppe Scaraffia: Mata Hari végnapjai (*Madarász Imre*) 42
- Eva Anne Frantz: Erőszak és együttélés. Muszlimok és keresztények mindennapjai Koszovóban (1870–1913) (*Demeter Gábor*) 45

Keglovich Rita: Magyar és olasz hadifoglyok cseréje az I. világháború alatt és azt követően (<i>Takács Bálint</i>)	52
Nicholas Evan Sarantakes: A hidegháborús konfliktusok új hadszíntere: az olimpiai játékok (<i>Debreczeni Márk</i>)	56
Hester Vaizey: Az NDK-ban született – élet a fal árnyékában (<i>Fodor Mihályné</i>)	63
Joseph S. Nye, Jr.: Mitől jó egy amerikai elnök? (<i>Peterecz Zoltán</i>)	71

Historiográfia

Marcel Dunan, Roger Dufraisse, Ellis Geoffrey és mások írásai alapján: Napóleon kontinentális rendszerének historiográfiája, különös tekintettel a francia birodalom északi régióira és a Rajna parvidékére (<i>Gégény Levente</i>)	75
Beate Althammer – Lutz Raphael – Tamara Stazie-Wendt (szerk.): Történetek a modern kori Európa marginális csoportjainak köréből (<i>Magyarosi Ádám</i>)	82
Michelle Craig McDonald: Az atlanti történetírás mai helyzete (<i>Lévai Csaba</i>)	89

Terra sigillata ellátás és fogyasztás a Severus dinasztia alatti Daciában

A Dacia-kutatás eddig kevésbé művelt ága, a terra sigillata-import vizsgálata, melynek segítségével bemutatathatók a provinciák közötti kereskedelmi kapcsolatok, és a provincián belüli gazdasági konjunktúrák, valamint a romanizáció előrehaladása. A szerző, *Viorica Rusu-Bolindet*, tanulmányában bemutatja az antoninusi és a severusi időszak alatti kerámia-importot, valamint a helyi sigillata manufaktúrák termelését és azok áruinak elterjedését is.

Az Antoninus-dinasztia idején az import sigillaták jelentős része Közép-Galliából érkezett (66%) Daciába. Ezen belül pedig elsősorban Lezoux-ból. A kelet-galliai és germániai manufaktúrák (La Madeleine, Lavoye, Blickweiler, Heiligenberg, Trier, Chémery, Ittenweiler) termékei az importnak csak a 17 százalékát teszik ki. Ezen belül Rheinzabern 7 százalékkal képviselteti magát. Az utolsó helyen a késő itáliai fazekasok termékei (3%) találhatóak. Jelentős az importból származó, de egy manufaktúrához sem köthető leletek aránya.

Ezen százalékos megoszlás magyarázata, hogy az itáliai és a dél-galliai manufaktúrák termelésüknek az utolsó szakaszában, Lezoux annak csúcán, míg mások, elsősorban Rheinzabern pedig gyártásuk felfutási szakaszában voltak ebben az időszakban.

Pannoniához hasonlóan, itt is éles korszakhatárt jelez Septimus Severus trónra lépése. A Severus-korban az import megoszlása teljesen megváltozik. A piacvezető közép-galliai kerámiákat Rheinzabern lassan kiszorítja a daciai piacokról. Lezoux részesedése már csak 9%, míg Rheinzaberné eléri a 42 százalékot. Megjelennek a daciai piacon, a markomann háborúkat követően, Westerndorf (20%) és Pfaffenhofen (5%), valamint a Felső-Moesiai Viminacium-Margum kerámiái. Rheinzabern termékeitől eltérően a westerdorfi és a pfaffenhofeni áruk csak a provincia középső és déli részein fellelhetők. E két manufaktúra kerámiái legnagyobb számban Apulum, Romula, Slaveni, Dierna, Drobeta területéről és főképpen Tibiscumban kerültek felszínre, ahol az import sigillaták több mint felét Westerndorf termékei adják.

Ennek egyik magyarázata, hogy ez a két manufaktúra elsősorban a hadsereg megrendeléseit teljesítette, ezért termékei a limes mentén a katonai objektumokba és az ahhoz kapcsolódó településekre jutottak el elsősorban. Ezt a pannoniai megfigyelések is alátámasztják, ahol e két manufaktúra sigillatai szintén csak a limes zónában találhatóak meg jelentős számban.¹ Másfelől ennek oka lehet az eltérő kereskedelmi utak használata is. A déli területeket a Duna–Olt vízi úton, míg a középső és az északi részeket a Mura folyón és a Lugio–Partiscum–Micia útvonalon, vagy a feltételezett, a Tiszát keresztező Aquincum–Porolissum útvonalon látták el import termékekkel.

A Severus-dinasztia uralkodása gazdasági prosperitást és jelentős urbanizálódást hozott Daciának, mégis az import kerámia mennyisége jelentősen csökkent az előző időszakhoz képest. Ezt a jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy sok nyugati manufaktúra csökkentette termelési volumenét, vagy fel is hagyott a kerámiagyártással, ezzel párhuzamosan sok helyi fazekas üzem alakult, melyek több fajta római kerámia mellett terra sigillatákat is előállítottak. Jelenleg 12 olyan helyi manufaktúrát ismerünk Daciában, ahol kimutatható a sigillatagyártás: Porolissum, Potaissa, Apulum, Ampelum, Alburnus Maior, Războieni-Cetate, Micăsasa, Cristești, Tibiscum, Romula, Sucidava, Acidava-Enoșești. Ezek a műhelyek nemcsak jó minőségű, az importtal konkuráló sigillatákat gyártottak, de formakincsükben és technológiai sokszínűségükben is fel tudták venni a versenyt. Gyártottak pecsételt díszítésű, reliefmintás és barbotine technikával díszített edényeket, valamint terra-cotta figurákat és olajlámpásokat is. A helyi műhelyek kezdetben a nyugati officinák stílusát utánozták, később azonban, mint például a Micăsasaban működő fazekasok, saját dekorációs stílust alakítottak ki. Sajnos névbélyegek hiányában egy fazekast, vagy műhelytulajdonost sem ismerünk név szerint, de a dekoratív stílusuk kutatása lehetővé fogja tenni azonosításukat. A nagy nyugati manufaktúrák mellett, a közelben fekvő felső-moesiai Viminacium-Margumban működő fazekasműhely stílusa is hatott, mivel termelésük felfutása a Kr. u. II. század végén és a Kr. u. III. század első felében egybeesett. A Micăsasaban gyártott sigillaták minőségéből és mennyiségéből következően felvehetette a versenyt nem csak a többi helyi manufaktúrával, de a viminacium-margumi, a butovoi, vagy akár aquincumi fazekasműhely termékeivel, sőt lehetséges, hogy a nyugati officinák kerámiáival is.

Összességében a szerző két érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet. Az első a nyugati import csökkenése a Severus-korban, a másik ezzel párhuz-

¹ Hantos Zoltán: A rheinzaberni reliefdíszes terra sigillaták pannóniai forgalmáról In: *Archaeológiai Értesítő* 130, 2005. 120.

zamosan a helyi műhelyek gyártási volumenének megnövekedése. Hasonló tendenciákat figyelhetünk meg más dunai provinciákban is.² Megállapítható, hogy a severusi gazdasági prosperitás jelentette keresletnövekedést nem a nagy múltú nyugati sigillata officinák tudták elsősorban kihasználni, hanem azok a helyi kerámiamanufaktúrák, melyek sikeresen vették át a technológiát és a motívumkincset. Ennek oka, hogy a nyugati provinciákban is egyre rosszabb minőségű sigillatákat állítottak elő, amit a helyi műhelyek könnyen meg tudtak közelíteni. Nyugaton több műhely a fazekasok elvándorlása és az agyaglelőhelyek kimerülése miatt felhagyott a termeléssel. Bár ritkán fordult elő, de tekintetbe kell venni az officinák esetleges erőszakos megsemmisülését és az étkezési szokások megváltozását is, mint a gyártást befolyásoló tényezőket. Ehhez jön még, hogy a hosszú kereskedelmi útvonalak miatt az import áru jóval drágább volt a helyi műhelyek termékeinél, ezért a helyi lakosság igényeit könnyen és olcsóbban tudták kielégíteni a helyben működő fazekasok.

A daciai sigillata-kutatás jövőbeli feladata a helyi műhelyek által előállított kerámiák elterjedésének és hatásának vizsgálata a szomszédos provinciákban és a Barbaricumban. Ennek segítségével teljesebb képet kaphatunk az import és a helyi gyártású termékek közötti kapcsolatáról, valamint a különböző provinciák kereskedelméről és gazdasági életéről a római birodalomban. A tanulmányt mindenképpen ajánlom a római kerámiával foglalkozó régészek és a téma iránt érdeklődők számára.

Viorica Rusu-Bolindet: *Supply and consumption of Terra Sigillata in Roman Dacia during the Severian Dynasty* (Terra sigillata-ellátás és -fogyasztás a Severus-dinasztia alatti Dáciában) Moesica et Christiana, Studies in honour of Professor Alexandru Barnea, Adriana Panaite, Romeo Cîrjan és Cărol Căpîta (szerk.) Brăila, 2016, 379–409.

Hantos Zoltán

2 Pannonia ebben az esetben inkább kivétel, ugyanis egyedül az aquimcumi gázgyári műhely állított elő jó minőségű sigillatát. A dacianál kedvezőbb földrajzi elhelyezkedése a tartománynak, elsősorban a rajnai manufaktúrák viszonylagos közelsége, biztosította, hogy az import versenyképes maradjon a helyi kerámiákkal szemben. A Severus-korban pedig teljesen megszűnt a helyi sigillatagyártás. A keresletet teljes mértékben a nyugati import elégítette ki. Lásd: Mócsy A., Fitz J. szerk.: *Pannonia régészeti kézikönyve Bp.*, 1990, 181–182.

Egy listatörténet mómora: Ars memorativa a közép-európai művelődésben¹

„Cum quidam eius Psalterium vetustum et dilaceratum eriperet, et novum retailare vellet, noluit seque huic assuetum dixit: Nam localis memoria multum valet, et ego – dixit – meam memoriam localem in bibliae translatione nova corrupti, ita ut illam localem memoriam turbaverim.”

Luther Márton²

A közép-kelet-európai tudományosság hírhedt megkésetttségéről beszélni aligha lehet a régi memóriatanok feltárását illetően. A 2000-es években meginduló nemzetközi textológiai feltárásokhoz a visegrádi országok kutatóműhelyei is korán betársultak, világszinten jegyzett kötetekben jelentek meg késő középkori magyar, cseh vagy lengyel gyűjtemények emlékezetképét vizsgáló írások. 2016-ban *Lucie Doležalová*, *Kiss Farkas Gábor* és *Rafał Wójcik* kritikai kiadásokat és elméleti reflexiókat tartalmazó közös kötettel jelentkeztek, amely a kutatócsoport korábbi kiadványaihoz hasonlóan az egyes szövegelemek tüzetes olvasatából bontja ki a régi memória kultúra közép-európai történetét.³

Az *Előszóban* Kiss Farkas Gábor filológiai kérdésként veti fel a témát: noha létezett egy jól körülhatárolható szabályrendszere az *ars memorativának*, (9.) a techné az antikvitás óta szövegváltozatokban létezik, ezért az általános ismertető is az értelmező keret változására összpontosít. A XII. századra az emlékezés gyakorlata szorosan összekapcsolódott a magánkegyességi olvasással és a világ szemiológiai interpretációjával, majd a

1 A tanulmány megírását a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport (Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet) NKFI/OTKAK112335 pályázata támogatta.

2 *The Art of Memory in Late Medieval Central Europe. (Czech lands, Hungary, Poland)*, szerk. Farkas Gábor Kiss, Bp., L' Harmattan, 2016, 112.

3 Lásd például: *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*, szerk. Lucie DOLEŽALOVÁ, Cambridge, Cambridge Scholar Publishing, 2009, *Strategies of Remembrance: From Pindar to Hölderlin*, szerk. Lucie DOLEŽALOVÁ, Cambridge, Cambridge Scholar Publishing, 2009.

kompozícióba rendezett jelek az ismeretek tagolásának általános elméleté-
ként lépett fel. (13.) Az ars memorativa kiterjedtsége miatt Kiss Farkas Gá-
bor a sematikusnak ható szabálygyűjteményeket a korabeli képzelet lehet-
ségei határait kijelölő kognitív mintázatként értelmezi: „hiába hasonlítanak
a szövegekből kiolvasható mnemotechnikák egymáshoz, az asszociációs
módszerek sokfélesége azt mutatja, hogy az átlagos XV. századi pap képze-
lete sokkal élénkebb lehetett, mint ahogyan mi azt feltételeznénk.” (14.) A
historiográfiai áttekintés az általánosítások mellett az ars memorativa törté-
netének szaggatottságára, és egymással párhuzamos, de eltérő pedagógiai,
kegyességi vagy enciklopédikus felhasználási lehetőségeire is utal: példá-
ul a XV. század végén Itáliában hermetikus emlékezetfelfogások kezdtek
kialakulni, viszont Kelet-Közép-Európában a monasztikus hagyományból
ismert memória mesterségek és a lullista szellemi törekvések szimbiózisban
éltek egymással.

Az információkban gazdag történeti felvezetés és általános meghatá-
rozási törekvések ellenére az olvasás és emlékezet történeti-antropológiai
összekötöttsége alaposabb kifejtést igényelt volna. Noha a szerző jól ér-
zékelte, hogy az ismeretfelidézés inkább *elocutiora*, mintsem inventióra
koncentráló XV. századi elméletei döntően meghatározták a késő középkori
szöveghasználatot, az elemzés ezen a pontján Kiss Farkas Gábor nem kap-
csolja be a szövegértés és írás dinamizmusában a tudati *helyekre* használt
szöveghordozó trópusokat (pl. viasztábla, könyvlap, florilegium, metszet,
enciklopédia). Ezek a kora középkori teológiai kommentárokból is előfor-
duló metaforák azért szorultak volna már az irodalomtörténetet tematizáló
fejezetek előtt egy összetettebb magyarázatra, mert az elme képalkotó tevé-
kenysége során nem választották el egymástól a képzetet, képalkotást és a
fizikailag felfogható képet, ezért a hordozónak kulcsszerepe van a felidézés
hatékonyágában.⁴ Az ars memorativa kiterjedt *szóbeli* használata ráadásul
a kötetben szereplő elemzések tanulsága szerint elkülöníthetetlen a közép-
kori írásbeliségtől, és még a non-verbális praxisok (kézfejhez, kockázáshoz,
sakkhoz, oltárhoz, emberi test részéhez kapcsolt nyelvi jelek), vagy élőszó-

⁴ Paolo ROSSI, *Logic and the Art of Memory. The Quest for an Universal Language*, London, 1983, Continuum, 1-29. Mary CARRUTHERS, *Theoretical memoria in Commentary and Practice = The Rhetoric of Cicero in Its Medieval and Early Renaissance Commentary Tradition*, szerk. Virginia COX, John O. WARD, Leiden, Brill, 2006, 215. Jörg Jochen BERNS, *Umrüstung der Mnemotechnik im Kontext von Reformation und Gutenbergs Erfindung = Ars memorativa: Zur kulturgeschichtlichen Bedeutung der Gedächtniskunst 1400-1750 (Frühe Neuzeit, Band 15*, szerk. Jörg Jochen BERNS, Wolfgang NEUBER, Tübingen, Niemeyer, 1994, 43. Karl A.E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, *Einleitung, = Cognition And The Book Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period*. szerk.: Karl A.E. ENENKEL, Wolfgang NEUBER, Leiden, Brill, 2005, 1-5.

hoz kötődő irodalmi műfajok (prédikáció, imák, világi versek, mnemotechnikai bibliák, bibliai passzusok, stb. recitálása) esetében is a másodlagos leképezéshez hasonlítják a befogadott tapasztalatokat.

Az író tábla metafora az ars memorativa diskurzusokra is kiterjeszhető: az emlékeztetési munkák lejegyzésből, másolásból, kompilációból vagy átültetésből kirajzolódó *értésmódok* is a fogalmak, gondolatok és nyelvi jelölők cseréjéből jönnek létre.⁵ Az olvasástörténeti horizontot elhagyásával viszont a kötet egészében nem képződik meg az időrendben közölt kelet-közép-európai elméleti szövegeknek egy átfogó imaginációtörténeti narratívája, pedig az egyes magyarázó tanulmányok képesek a *filológiai leírás eredményeit dinamizálva* kifejtetni a befogadás, szövegértelmezés, és meditációs képolvasás helyileg meghatározó irodalomelméleti, művelődéstörténeti és reprezentációelméleti kérdéseit.

A fejezetek közül elsőként Lucie Doležalová Csehországot vizsgáló írása szerepel. A tanulmányban vörös fonalként húzódik végig a huszita mozgalom irodalomra gyakorolt, kétértelmű hatása: egyrészt a háborús pusztítások keresztbe törték a középkori szellemi élet működését, másrészt a száműzetésbe kényszerülő katolikus értelmiségi és a képelőhívás morális hozadékait kereső Husz János-követők egy többszólamú emlékezet diskurzust hoztak létre. Az értelmezői gyakorlatok sokfélesége világszinten példátlan (59.), ugyanis a szakirodalom hagyományosan Erasmus esszéihez köti a memóriatanok megingását.⁶ Doležalová viszont a következtetlen másolási-és kompilációs praxis, ortográfiai hibák, logikailag problémás érvelések nagy száma miatt az eltérő attitűdű szövegemlékeket inkább mennyiségileg reprodukált kollekciónak tekinti, minthogy egy aktív memória kultúrának lennének a látletelei (31.) Az emlékezés ugyanis a cseh földön keletkezett értekezések többségében másodlagos szempontként van jelen, és a tematikus munkák is inkább egy általános odafigyelést igénylő passzív erőként vagy kiegészítő tudásformaként láttatják a memóriát. Például az első Csehországban keletkezett huszita memória értekezésben (*Nam secundum commentatores in libro de memoria et reminiscencia*) az olvasás elsajátításához hasonlóan a képelőhívás gyakorlati hasznát szorgalmazza, Matouš Beran átírta a helyekhez mesterségesen rendelt képek és a szemlélés közben beáramló képi információ gyakori keveréséből következő tévedések elkerülésének az üdvözítő hatására figyelmeztet, Prágai Márton és későbbi kompilátorai inkább

5 ROSSI, *i. m.*, xxv.

6 Jan Michel MASSING, *From Manuscript to Engravings. Late Medieval Mnemonic Bibles = Ars memorativa... i. m.*, 115.

dialektikai szövegekre támaszkodva⁷ a galénoszi nedvkórtan szemszögből adnak életvezetési tanácsokat. A gyakorlatra ösztönző olműci karthauziak eddig feltárt fragmentumai között (56, 58.) pedig egyaránt megtalálhatóak a mesterséges memória hasznalapú fejlesztése és elutasítása is. A *De modulo studendi* például óvva int az ars memoratívától, mert a szellemi erő kifejtés babonákhoz hasonló élettani hatást gyakorol a fejre. (57.)

Noha Doležalová nagyon szerénynek tartja az eddig feltárt elméleti szövegeket, a szabálygyűjtemények és képzelőerőre erősen támaszkodó prédikációk egymás mellé helyezése, a magukat retorikaellenesnek valló husziták szövegeiből kiolvasható enargeiák, a devotio moderna kérdését megnyitó hüpotüposziszok önmagukban elég bizonyítékot adnak az ars memorativa aktív használatára, még ha Csehország Nyugat-Európához vagy Lengyelországhoz képest kevesebb épen fennmaradt forrásanyaggal is büszkélkedhet. A fejezetben bemutatott példákat nézve egyetérték a szerző végső, további munkára és szövegolvasatokra buzdító konklúziójával is: „miközben a husziták nyíltan elleneztek a bálványokat (icon) és a képeket (image) egy saját nehézkes és körmönfont vizuális propagandát hoztak létre, amely könnyen hozzákapcsolható az ars memoratívához.” (64.)

A foghíjas cseh állományhoz képest Lengyelország már a X. századból is tud ars memorativa emlékeket felmutatni (65.), ezért Rafał Wójcik másodikként szereplő cikke a teljes középkori összefüggésháló áttekintése helyett csupán a XV. századi művelődéstörténeti kontextusokat rajzolja fel. A szöveg felütéséből megtudjuk, hogy a XV. századi lengyel ars memorativa diskurzusok több szállal kötődnek a korabeli oktatáshoz: a Krakkói Egyetem megerősödésével külföldi nyomtatványokból és kódexekből kimásolt antik és kortárs emlékezetsszabályok, retorikai kézikönyvek, (memória tanok felől olvasott) antik szépirodalmi munkák, valamint populáris kegyességi műfajok sokasága árasztotta el a régiót. Habár a szövegekből kiolvasható tudásgyűjtő modelleket mind az egyetemen tanuló diákok, mind pedig a domonkos és ferences szerzetesrendek használták, a leghathatósabb kulturális példákat mindkét csoport számára a nemzetközi hírű vendégoktatók jelenthették (Conrad Celtus, Thomas Murner, Johannes Cusanus, Jacobus Publicius).

A művek formájába rögzített kurzusok izgalmas képet festenek a korabeli szellemi életéről. Míg Publicius homályosságokban gazdag kézikönyve elegyíti a tudati helyek lullista olvasatát a középkori dialektikai hagyományból ismert

7 A dialektika és retorika összefüggéséről, lásd: Mary CARRUTHERS, Jan M. ZIOLKOWSKI, *General Introduction = The Medieval Craft of Memory: An Anthology of Texts and Pictures*, szerk. Mary CARRUTHERS, Jan M. ZIOLKOWSKI, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002, 14.

képepalkotó technikákkal, addig Celsus értekezésében sokkal erősebb törekvések figyelhetők meg az antik retorikai tankönyvek szövegű interpretációjára. Thomas Murner középkori szemiotikai rendszerekkel párbeszédbe álló, valószínűleg francia gyökerű *logica memorativa* játéka pedig a jezsuita műveltség számára évszázadokig meghatározó mintaként éltek tovább. (76.) Wójcik részletesen bemutatja a népszerű szövegkivonatok és diagrammok nyomatait és kézi másolatait is, majd a humanista színezetű teóriák továbbélését az obszerváns ferencesek tanító tevékenységében véli felfedezni. A rend észak-itáliai kötődése, és missziós elhivatottsága miatt sokan érdeklődtek a szerzetesek közül a szövegrendező elvek iránt, amiről több memóriakézikönyv is tanúskodik: Például a *Populus meus captivus ductus est...*(85), vagy az *Opusculum* (89) szoros olvasása alapján a ferencesek (1) a későközépkori technikai tudás, valamint (2) komplex, rész–egész viszonyok, jel és jelölt megkettőzöttségét állító írásrendszerek (a betű szószerinti, és képi értelme) dialektikai modelljét ötvöző technikákat hoznak létre. A *Populus meus captivus ductus est...-ben* a devotio moderna hatását mutató illusztrációk (Petrus von Rosenheim *Rationarium Evangelistarum*) emlékezetszervező struktúrákként lépnek fel, amelyeket a Biblia Pauperumok nyelvi visszafordításaként is lehet értelmezni.

Bár Wójcik nem fogalmaz meg expressis verbis állításokat a képek befogadástörténeti kérdéseiről, a szöveg végén érdekfeszítő példákban tanulmányozza a szöveghelyek és kegyképek között létesülő kapcsolatokat. *Wójcik* szerint a ferencesek körében a XIII. századig biztosan népszerű meditatív képolvasási technikák „hosszú tradícióra nyúlnak vissza, és még azokban az időkben is használták, amikor az emlékezettechnikának kevesebb jelentőséget tulajdonítottak és csupán az iskolai retorikaoktatásnak volt a része”. (106.)

Utolsóként a régi magyarországi emlékezetkultúra nyomai kerülnek mérlegre. Noha az esetlegesen fennmaradt ars memorativa szövegek a cseh vagy lengyel forrásgazdagsághoz képest elenyészőnek tűnnek, Kiss Farkas Gábor egy termékeny kapcsolatrendszert vázol fel a külföldi mintákat követő szövegemlékek és az irodalomhasználat között. Például Francesc Eiximenis másolatban megőrzött, prédikációelméleti érdekelttségű értekezésében a locusokra használt könyv-metaforákat általános szövegszervező kategóriaként vizsgálja, vagy az *Ars et modus vitae contemplativa* néven emlegetett nyomtatványban Aquinói Szent Tamás allegorikus könyvtipológiájából bont ki egy kép-hely dialektikára épülő olvasásmódot. A szerző szerint az ősnymtatvány többi része is felfogható „egy választékosan kidolgozott mnemotechnikai gyűjteményként” (120.), ezért a kötet egy névtelen értekezésében (*Nota hanc figuram...*) tüzetesebben is megvizsgálja a korabeli elméletek által intencionált felidézési praxisokat. A kreatív és nagy

elméleti háttérrel mozgó elemzés érzékenyen tárja fel a meditatív olvasás jeleméleti, tematikus és történeti kérdéseit, ráirányítva a figyelmet a florilegium hagyomány szöveglétrehozásban játszott szerepére, valamint az eiximenisi *artes praedicandi* és *artes meditando* (sic!) közötti átfedésekre. A fejezet a külföldi szerzők nyomát is feltérképezi a magyarországi ars memorativa hagyományban: noha részletesen ismerteti Conrad Celtis krakkói humanista alfabetikus elméletének magyarországi fennmaradt változatait, a könyvtörténeti adatok elenyésző száma nem teszi lehetővé, hogy Kiss Farkas Gábor túl sok újdonságot tudjon hozzáadni Wójcik írásához.

A művelődéstörténeti digressziót követően a tanulmány szisztematikusan átvészi az *artes praedicandi* hitszónoklat megalkotásában és szóbeli felidőzésben játszott szerepét. A kötet és az írás tetőpontjaként Kiss Farkas Gábor Temesvári Pelbárt ferences szerzetes egy prédikációjában veszi szemügyre a gyakori akronimiákat, alfabetikus rendezőelvet, valamint a betű szimbolikus és fizikai jelentésének az egymásba fordítását. Az eltérő szó fogalmak kijátszása „további ösztönzést adhattak az isteni nyelv útjának a megkereséséhez, amely létrehozza a szavak és dolgok régi egységét” (159.)

Az írásban felsorakoztatott külföldi minták nem csupán a szövegek kulturális háttérét jelölik ki, hanem összegző érvényű megállapításokként is olvashatóak. Ez a szintetizálási kísérlet viszont felemásan illeszkedik a kötet felépítésébe: hiába érnek össze izgalmasan Kiss Farkas Gábor érvelésében a különböző retorikatörténeti, olvasáselméleti, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti szálak, az általános fogalmakhoz a magyar adaptáció torzító tükrén keresztül nyerünk betekintést. Konklúzió híján pedig nincs lehetőség kiemelni a tanulmányokban külön-külön megfogalmazott közép-európai sajátosságokat, helyett Lucie Doležalová, Kiss Farkas Gábor és Rafał Wójcik részletekbe menő szövegelemzéseit egy középkori enciklopédizmust idéző linkrendszer hoznak létre egymás között.

A kötet viszont egységes elbeszélői keret nélkül is szemléletformálóan hat a hazai szaktudományokra és nemzetközi memória kutatásokra, hiszen a könyvtörténeti forrásoknak mind a kommentárokból megmutatott kulturális összefüggései, mind pedig a tanulmányokban olvasható értelmezések létrehoznak egy lokális sajátosságokat korábbi kutatásoknál árnyaltabban figyelembe vevő, reflexív párbeszédet tudás, jelentés, anyagi kultúra és irodalom között.

The Art of Memory in Late Medieval Central Europe. (Czech lands, Hungary, Poland), (Egy listatörténet mámore: Ars memorativa a középkor-európai művelődésben) szerk. Farkas Gábor Kiss, Budapest, L' Harmattan, 2016. 350 o.

Papp Sára Írisz

Reformáció a XVI. századi Lengyelországban: sikertörténet vagy kudarc?

A jelen ismertetésünkben bemutatandó tanulmány a *Reformation & Renaissance Review* 2015 áprilisi számában jelent meg. Szerzője, *Jacek Wijaczka* lengyel történész, a toruńi Nicolaus Copernicus Egyetem tanára, az intézmény Németország és a német nyelvű országok (és egykori német tartományok, territoriális egységek) történelmével foglalkozó tanszékének oktatója. Wijaczka szakterülete a kora újkori egyetemes és európai történelem, azon belül is elsősorban a XVI–XVIII. századi Német-római Császárság, valamint a Német Lovagrend és Poroszország története. Kutatási területe kiterjed a középkori lengyelországi zsidóság és a kora újkori boszorkányüldözések és perek vizsgálatára. Kutatói és oktatói tevékenységén belül központi helyet foglal el a kora újkori dinasztikus kapcsolatok és külpolitika, habilitációs előadásában az V. Károly uralkodása alatti német–lengyel kapcsolatrendszer alakulását és változását elemezte.

A reformáció a XVI. századi Lengyelországban: sikertörténet vagy kudarc? címet viselő tanulmány arra a meglehetősen összetett és az elmúlt évszázadok során a lengyel történetírásban gyakorta felbukkanó kérdésre próbált választ – vagy helyesebben: lehetséges magyarázatokat – találni, hogy milyen konkrét események és mögöttük meghúzódó folyamatok vezettek a XVI. század közepéig még meglehetősen gyorsan terjedő reformációs irányzatok fokozatos visszaszorulásához, majd a XVII. század első felében bekövetkezett teljes marginalizálódásukhoz és de facto bukásukhoz. A szerző leginkább arra volt kíváncsi, hogy a lengyelországi reformáció a felszínen megnyilvánuló vallási ellentétek mellett milyen mértékben és milyen formában rendelődött alá a kora újkori lengyel államszervezet sajátosságait is leképező hatalmi csoportok politikai és gazdasági érdekeinek. A bevezető és az összegző részt nem számítva, négy szerkezeti egységre tagolódik a tanulmány. A reformáció lutheri irányzatának lengyel földön való megjelenésétől a protestantizmus visszaszorításában jelentékeny szerepet játszó III. (Vasa) Zsigmond (1587–1632) regnálásáig ismerteti az eseményeket.

Wijaczka legfőbb célja az volt, hogy kísérletet tegyen annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a XVI. század lengyel uralkodói miért nem használták ki a reformáció kínálta lehetőséget az uralkodói hatalom centralizálására, az államszervezet és a társadalom modernizálására, amelynek előfeltétele lehetett volna egy nemzeti egyház vagy egy államegyház létrehozása (a skandináv királyságok vagy az anglikán egyház mintájára). Ugyanakkor legalább ennyire fontosnak tartotta, hogy a lengyel nemességnek a reformációval kapcsolatos magatartását és az egyéni, valamint csoportérdekeiknek leginkább megfelelő politikai stratégiákat is feltérképezze. Ez minden szempontból indokolt, hiszen a XVI. századi lengyel történelem az egyik legjobb példája annak, hogy a kora újkori nemesség (a mágnások és a köznemesség egyaránt) jelentős része felsorakozott a reformáció ügye mellett, főleg ha e döntésnek a társadalmi és a gazdasági, sőt adott esetben a politikai dimenziói is kedvezőek voltak számára. A katolicizmushoz hűségesek, illetve a rekatolizációt választó egykori protestáns nemesek döntésének hátterében pedig az esetek jelentős részében nem kizárólag, sőt néha egyáltalán nem az egyén hitbéli meggyőződése, pláne nem dogmatikai kérdések álltak.

A bevezetésben Wijaczka rövid historiográfiai áttekintést ad a lengyel reformáció periodizációjával és a különböző protestáns irányzatok megjelenésével és elterjedésével foglalkozó korábbi történeti kutatások ismertetése kapcsán. Átfogó, modern szintézis hiányában a szerző is szükségesnek érezte a különböző szakirodalmi munkákban előforduló periodizációs változatok megemléztetését. Az általa hivatkozott szerzők a reformációs mozgalom kezdetére, konkrét időtartamára és tényleges végére vonatkozóan is eltérő periodizációt alkalmaztak. A téma egyik modern kutatójának számító *Aleksander Brücker* szerint a reformáció Lengyelországban a XVI. század közepén kezdődött és 1573-ig, a Varsói Konföderáció megkötéséig tartott.¹ *Wacław Urban* 1974-es tanulmányában ugyanakkor azt állította, hogy az országban tulajdonképpen két reformáció is volt. Az első, a városok német polgárságának reformációja az 1520-as években, amely a lutheri irányzatot követte és főleg Krakkóban, Poznańban és a porosz területeken volt jelentős. A „második reformáció” a lengyel nemesség nemzeti és területiális, főleg a kálvinizmushoz kapcsolódó reformációja volt a XVI. század közepén. Egy másik történész, *Janusz Tazbir* 1993-ban megjelent munkájában úgy vélte, hogy lengyel területeken a reformációs hatás az 1518 és 1548 közötti években csak egyfajta „titkos” protestantizmust jelentett. Nézete szerint az I. (Öreg) Zsigmond (Zygmunt Stary)

1 A lengyel rendek által 1573-ban létrehozott konföderáció a rendi előjogok védelme érdekében igyekezett egyeztetni a nemességet, ezért vallási kérdésekben a kölcsönös türelem álláspontjára helyezkedett. Ám bizonyos konkrét problémákat nem szabályozott, „joghézagokat” teremtve ezáltal.

1548-as halála és a Varsói Konföderáció által 1573-ban törvénybe iktatott vallásszabadság közötti időszak a nagy küzdelem kora volt Lengyelországban, amelyben a reformáció arisztokrata hívei haroltak a katolikus egyház ellen. Ebből a küzdelemből az előbbi került ki vesztesen és így a Varsói Konföderáció elfogadása is már a reformáció hanyatlását jelentette. Tazbir szerint az 1595-ös, Toruń-ban tartott protestáns zsinat gyakorlatilag véget vetett a „nemzeti reformáció” minden reményének. A tanulmány további részében a szerző is Tazbir periodizációs sémáját tekinti kiindulási alapnak.

A tanulmány első részében Wijaczka a lengyelországi reformáció kezdeti időszakával és a lengyel nemesség „antiklerikalizmusával” foglalkozik. A XVI. század első évtizedeinek egyik jellegzetessége, hogy miközben a nemesség – a mágnások és a köznemesség (szlachta) egyaránt – egy jelentős része politikai okokból az egyházi befolyás visszaszorítását és a lengyel főpapság hatalmának megnyirbálását szorgalmazta és gyakran tevőlegesen is hozzájárult, I. Zsigmond király uralkodása alatt a protestáns irányzatok a meglehetősen heterogén társadalmi struktúráján belül csak bizonyos csoportok körében terjedtek el az 1540-es évek végéig. A lutheranizmus így például a városok döntően német nyelvű polgársága körében kezdett hódítani. I. Zsigmondot a korabeli források szinte egyöntetűen buzgó katolikusként írták le, aki minden szempontból lojális volt az egyházhoz, és magához a pápasághoz is. A nemesek az ő uralkodása alatt tehát joggal tarthattak attól, hogy áttérésükkel politikai és társadalmi pozícióikat, vagyonukat vagy akár az életüket is kockáztatnák.

A reformációs mozgalommal szimpatizálók leginkább a leendő II. Zsigmondba vetették reményüket, aki 1544-től a litván területeket kormányozta, és udvarában olyan prédikátorok tevékenykedtek, akik beszédeikben rendre az egyházi visszásságokat bírálták. A protestantizmus hívei és a katolikusok egyaránt azt gondolták, hogy trónra lépését követően a reformációs mozgalmat fogja támogatni. A század közepéig ugyanakkor a lengyel nemesség egyházellenes magatartásának szinte kizárólag politikai és pénzügyi okai voltak, vallási motivációja szinte alig. Legtöbbjüket a hitbéli kérdések voltaképpen egyáltalán nem érdekelték. A nemesség ebben az időszakban főleg jogi eszközökkel próbálta korlátozni a klérus befolyását. Az 1505-ös radomi országgyűlésen (szejm) azt próbálták törvénybe iktatni, hogy bűncselekményt elkövető egyházi személyek felett is világi bíróságok ítéelkezzenek. 1510-ben sikerült betiltaniuk, hogy végrendeleti úton az egyházra hagyományozzanak földbirtokokat. Egy évvel később az egyházi bíróságok rendszerének eltörlését akarták kieszközölni, valamint azt, hogy az egyházi birtokok jövedelmeinek egy részét csoportosítsák át a honvédelem feladataira. 1538-ban a nagy-lengyelországi (Wielkopolska) szlachta titkos konföderációba tömörülve ugyancsak

ez utóbbi célt próbálta elérni. Az 1534-es srodai tanácskozáson összegyűlt nemesek például azt is sérelmezték, hogy a klérus beleavatkozik a lengyel nyelvű nyomtatványok és könyvek publikálásába. Az egyházzal szembeni nemesi kritikák egyik visszatérő motívuma volt a királyságon belüli pápai befolyás kiszolgáltatásának vádja. Az 1558-as országgyűlés folyamán a követek azt kérték, hogy a püspököket fosszák meg attól a joguktól, hogy részt vegyenek az uralkodó megválasztásában. A reformációs mozgalom ténylegesen a XVI. század közepére nyerte el néhány befolyásos és politikailag aktív köznemes támogatását, akiknek jelentős része német egyetemeken tanult. A protestáns tábor először az 1550-es piotrkóvi szejmbe küldte el követeit, akik egy nemzeti egyházi tanács összehívását és vallási ügyekben az arisztokrácia feletti egyházi joghatóság eltörlését követelték.

A tanulmány második részében Wijaczka a Jagelló-dinasztia utolsó uralkodójának, II. Zsigmond Ágostnak a reformációs mozgalomhoz kötődő rendkívül ambivalens viszonyát elemzi. 1548-as trónra lépése előtt a protestantizmus iránt türelemmel és talán szimpátiával is viseltető király uralkodásának évtizedeiben kiszélesedett a reformáció társadalmi bázisa Lengyelországban, miközben ő maga fokozatosan szembekerült országá proteštáns nemességével. A reformációhoz egyre nagyobb számban csatlakozó köznemeseknek szükségük lett volna az uralkodó támogatásának elnyerésére, hogy ténylegesen ellensúlyozhassák a katolikus klérus hatalmi pozícióit (főleg a szejm két kamarájában, a képviselőházban és a szenátusban). A nemesség többsége viszont, élükön jórészt proteštáns vallásúakkal, konfliktusba került II. Zsigmond Ágosttal, ami oda vezetett, hogy a király változtatott korábbi politikáján és a katolikus egyház támogatása mellett kötelezte el magát. A konfliktus közvetlen kiváltó oka a király házassága volt Barbara Radziwiłł-lel, Troki vajdájának özvegyével. A nemesség politikailag befolyásos többsége nem akarta elfogadni a király rangon aluli házasságát a szeretőjével, miközben a katolikus főpapság a kezdeti ellenérzését feladva, támogatásával igyekezett megszerezni az uralkodó jóindulatát. III. Pál pápa nunciusa útján rábírta a püspököket, hogy ismerjék el Barbarát királynéjuknak. A király házasságának ügye komoly politikai következményekkel járt. A nemesség iránt táplált ellenszenvé és gyanakvása még évekig megmaradt. Poznań proteštáns várnagyát, Andrzej Górkát például azzal vádolta meg, hogy trónfosztásra készül és összejátszik az anyakirályné Bona Sforzával és Brandenburgi Albert porosz herceggel (II. Zsigmond Ágostra mindvégig jellemző volt egy már-már patológikus üldözési mánia).

A házasság kérdésében szolidaritást vállaló katolikus klérus jutalma viszont nem maradt el: 1550 decemberében egy vallási témájú rendeletet

bocsájtott ki, melyben a katolikus egység megőrzésének szükségességére hivatkozva eretneknek és a társadalmi béke megszegőinek bélyegezték a más felekezethez tartozókat (disszidentek) és megfosztották őket birtokaiktól és rangjuktól. A királyi udvarból menesztették Przasnyszi Wawrzyniec és Koźmini Jan prédikátorokat, ráadásul az uralkodó arra is ígéretet tett, hogy megtiltja a protestánsok hivatalviselését és a rájuk vonatkozó ítéleteket a jövőben a királyi starosták fogják végrehajtani.²

A tanulmány harmadik része a lengyelországi reformáció „aranykorával” foglalkozik, melyet a szerző nagyjából az 1550-es évek közepétől a Varsói Konföderáció 1573-as létrehozásáig terjedő időszakra datál. II. Zsigmond Ágost magatartása felerősítette a katolikus klérus ellenreformációs törekvését, melyet legjobban az 1551-ben Gnieznoban tartott egyházkerületi zsinat protestánsokkal szembeni rendelkezései jelképeztek (protestáns művek betiltása, egyházi birtokok protestánsok számára történő bérbeadásának tiltása, inkvizítorok kinevezése). Ezekkel az intézkedésekkel azonban már a katolikus nemesség egy részének a rosszallását is kiváltották, akik a szabad vallásgyakorlást alapvető és elidegeníthetetlen joguknak tekintették. Voltak, akik egy püspökök által irányított zsarnoki rendszer (tyrannis) kiépülésétől tartottak (pl. Mikołaj Lutomirski várnagy). 1552-től kezdett kibontakozni egyfajta nemesi szolidaritás a katolikus főpapság ellenében. Az 1552-es koronázó szejm alatt a királyság megreformálására törekvő „végrehajtó mozgalom” vezetői, élükön Rafał Leszczyński-vel, igyekeztek megnyerni a király támogatását a klérus ellen. Az 1555-ös piotrkóvi országgyűlésen a „reformáció bajnokának” is nevezett Leszczyński bemutatta az augsburgi konfesszió cikkelyeinek lengyel nyelvű változatát és sikerült a protestánsok számára kedvező határozatokat elfogadtatnia. A lengyel protestánsok legfőbb célja egy nemzeti egyházi zsinat megszervezése volt. Elhatározták, hogy a leendő zsinatra döntőbíráknak külföldi uralkodókat, hitvitázó szónokoknak pedig Kálvint, Melanchton és Jan Łaski-t fogják meghívni. Hármójuk közül végül csak *Łaski* ment el Lengyelországba. Ugyan a nagy tekintélynek örvendő reformátor személyesen is találkozott a királlyal, Zsigmond Ágost támogatását nem tudta megnyerni a reformáció ügyének. Bár *Lasci* 1560-ban bekövetkezett halála nagy veszteség volt a protestánsok számára, az 1562–63-as országgyűlésen sikerült elérniük, hogy a nemesség feletti egyházi joghatóságot gyakorlatilag megszüntessék. A reformációs mozgalom ezt követően mégis meggyengült. Legbefolyásosabb arisztokrata támogatói közül sokan ezekben az években hunytak el (pl. Marcin Zborowski,

2 A szláv nyelvekben eredetileg előljárót jelentett. Az orosz területeken főként egy adott közösség vénjét, idős vezetőjét értették alatta (pl. a faluközösséget). A késő középkori és kora újkori Lengyelországban különböző királyi tisztviselőket vagy királyi javakat birtokló nemeseket jelentett.

Achacy Cema/Czema, Mikołaj 'Czarny' Radziwiłł), továbbá számos második generációs protestáns nemes visszatért a katolicizmushoz. A lengyel protestánsok között 1562-ben egy komolyabb szakadás következett be (reformátusok és lengyel testvérek/antitrinitáriusok), melyet a katolikus klérus igyekezett kihasználni. Az 1565-ös piotrkóvi országgyűlésen a püspökök és a pápai nuncius egy hétszáz ezer zloty-s kölcsön ígérete fejében rábírta az uralkodót a tridenti zsinat (1545–1563) határozatainak elfogadására.

Habár az 1560-as éveket egy erőteljes rekatolizációs hullám jellemezte, a protestantizmus hívei nem adták fel a küzdelmet. Az 1569-es lublini szejm idején Zsigmond Ágost kijelentette, hogy a következő diéta alkalmával szeretne foglalkozni a vallási kérdésekkel is. Ezt többen úgy értelmezték, hogy a király ismét nyitottabbá vált a reformációs mozgalom felé. Kis-Lengyelország református egyháza megegyezést sürgetett a különböző protestáns irányzatok között: 1570 májusában a protestáns képviselők Sandomierz-ben megállapodást kötöttek. A király a következő szejm alkalmával mégsem vetette fel a vallási kérdések megtárgyalását. A protestáns nemesek még ezt követően is megragadtak minden kínálkozó alkalmat, hogy az uralkodót megnyerjék a reformáció ügyének. Amikor II. Zsigmond Ágost a feleségétől, Habsburg Katalintól való elválását fontolgatta, azt remélték, hogy VIII. Henrik angol király lépéseit fogja követni. Egy nemzeti egyház létrehozásában reménykedtek. Ám végül nem ez történt. *Stanisław Cynarski*, Zsigmond Ágost modern bibliográfusa, 1988-ban kiadott munkájában úgy vélte, hogy a lengyel monarcha nem volt abban a helyzetben, mint VIII. Henrik, mivel egy ilyen döntéssel könnyen polgárháborús helyzetbe sodorhatta volna az államszövetséget. Wijaczka ugyanakkor nem tartja tényekkel alátámaszthatónak ezt a hipotézist. Szerinte sokkal inkább arról lehet szó, hogy a király azért is tartott ki a felesége és közvetve a katolicizmus mellett, mivel arra törekedett, hogy elnyerje V. Pius pápa támogatását ahhoz a törekvéséhez, hogy megszerezze az anyja, Bona Sforza királyné örökségét és visszanyerje az ún. nápolyi pénzt (*sumy neapolitańskie*).³ Bár végül ezt nem sikerült megszereznie, folyamatos taktikázása a katolikus és a protestáns tábor között egyértelműen hozzájárult a katolicizmus végleges győzelméhez és konszolidációjához Lengyelországban.

A lengyelországi reformáció hanyatlásának okait vizsgáló részben a szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy a reformáció bukásáért az 1573-as Varsoói Konföderáció intézkedéseinek alkalmatlansága is felelőssé tehető. Szám-

3 Nápolyi pénz vagy nápolyi összeg. A lengyel királyné, Bona Sforza által 1557-ben a spanyol uralkodó, II. Fülöp számára biztosított kölcsön. Az összeget soha nem fizették vissza, ami Lengyelország 1795-ös harmadik felosztásáig viták tárgyát képezte a két királyság között.

talan jogi probléma megoldatlan maradt a szabályozatlanság és a pontatlanság miatt. Wijaczka szerint az ellenreformáció győzelméhez az is kedvező feltételeket teremtett, hogy a protestánsok az 1562-es szakadást követően képtelenek voltak az együttműködésre. A teológusok és prédikátorok képzését lehetővé tevő protestáns egyetem hiánya is komoly hátrányt jelentett. A tárgyalt időszakban ráadásul már a reformáció társadalmi bázisa sem bővült igazán. A lengyel etnikumú városi polgárok, a kisenemesek és a jobbágyok többsége nem vált a protestantizmus hívévé. A protestáns nemesek általában nem törekedtek jobbágyaikká áttérítésére, ráadásul nem is bántak velük különbül, mint katolikus társaik. A paraszti népesség teljes mértékben ki volt rekesztve a politikai nemzet kategóriájából. A lengyel reformáció unikális volt abból a szempontból, hogy szinte kizárólag a nemességre koncentrált, terjedését a városi polgárság körében II. Zsigmond Ágost rendeletei is fékeztek, sőt olykor egyenesen tiltották. Ráadásul a lengyel városi lakó polgárok – ellentétben a nyugat-európai polgársággal – kevésbé voltak vállalkozó szelleműek, életmódjukban és mentalitásukban is a köznemességhez álltak közel. A reformációs mozgalom szerveződése és politikai aktivizálódása pedig meglehetősen későn, az 1550-es évekre teljesedett ki, amikor már a katolikus egyház is megindította saját belső reformját. Az ellenreformáció emblematikus vezetője, Stanisław Hozjusz chełmi püspök volt.

Wijaczka összegzőként azt állapítja meg, hogy sem a Jagelló uralkodók, sem pedig a szlachta nem használta ki az alkalmat, amit a reformáció kínált az állam és a társadalom modernizálására. Az 1569-es lublini unió pedig elterelte a vallási kérdésektől a nemességet, amely ekkortól már az ukrán területek hódításában és „kolonizációjában” keresett lehetőségeket. *Teodor Wierzbowski* 1895-ben tett megállapításával egyetértve a szerző is úgy véli, hogy a lengyel nemesség többsége a reformációra úgy tekintett, mint a klérus elleni harc egyik hatékony eszközére. Adófizetésre akarták késztetni őket és függetlenedni kívántak az egyházi joghatóságtól. Amikor ezeket a célokat részben vagy egészében elérték, a reformációs mozgalom de facto felesleges eszközzé vált számukra. Az ellenreformáció és a jezsuiták támogatójának tekinthető III. (Vasa) Zsigmond trónra lépésével pedig a lengyelországi reformáció végérvényesen és visszavonhatatlanul elbukott.

Jacek Wijaczka: The Reformation in sixteenth-century Poland: a success story or a failure? (Reformáció a 16. századi Lengyelországban: sikertörténet vagy kudarc?) *Reformation & Renaissance Review*, Vol. 17. No. 1, April, 2015. 9-26.

Hendrik Dávid

Megosztott Magyarország Európában – cserekapcsolatok, hálózatok és képviseltek (1541–1699)

A XVI–XVII. század kapcsolatrendszerének vizsgálata sok esetben problémás, és szerteágazó kérdéseket vet föl a történetkutatásban. Ezek közé tartozik a diákok külföldi tanulmányútjainak a felderítése, okuk, előzményeik és hatásuk. Talán ezért is maradhatott ki az említett témakör mélyebb tanulmányozása Európa nagy részében.¹ Ez az azonban nem mondható el a magyarországi történetírásra. A diákok tanulmányútjainak feltárása ugyanis mindig fontos kutatási vonalnak számított, s már a XIX. század végén elkezdődött ennek a kérdésnek a feltárása, több aspektusból való megvilágítása. Elsők közt kell kiemelni *Schrauf Károlyt*, aki a bécsi, krakkói, és a római egyetemeken tanulók adatait gyűjtötte össze,² *Veress Endrét*, aki az olasz egyetem magyar diákjainak anyakönyveit, és azok iratait rendezte,³ *Mokos Gyulát*, aki a jénai egyetemet hasonló szempontokból vizsgálta,⁴ *Tonk Sándort*, aki még az 1970-es években kezdett el foglalkozni az erdélyi diákok külföldi tanulmányútjaival,⁵ illetve nem utolsósorban *Szögi Lászlót*, akinek kezdeményezésére láttak neki összeállítani azt a nagy volumenű tanulmánykötetsorozatot, ami immáron a 19. köteténél tart, új lendületet adva ezzel a magyar diákok utazásainak vizsgálatához.⁶

Ebbe a vonalba illeszkedik be jelen recenzió tárgya, az „A Divided Hungary in Europe” című tanulmánykötet is, amely 2014-ben látott napvi-

1 Ez alól a balti államok kivételt képeznek. 2008-ban jelent meg az a kötet, amely az észti és lett diákok megjelenését vizsgálta a kora újkori Európa egyetemein. (*Arvo Tering: Estonians, Livonians and Courlanders at European universities 1561–1798*. Tartu, 2008.)

2 Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892.; Uő.: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Budapest, 1902.

3 Veress Endre: *Olasz egyetemen járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221-1864)*. Budapest, 1941.

4 Mokos Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. Budapest, 1890.

5 Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979.; Uő.: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521-1700*. Szeged, 1992.

6 *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*. ELTE, 1994.

lágot.⁷ A 29. kora újkorral foglalkozó történész együttműködéséből létrejött mű – a téma kutatótsága ellenére – képes új szemszögből közelíteni témája felé, és ez az, ami a kötet jelentőségét adja. Rávilágít ugyanis arra, hogy az állandó török fenyegetettség, a három részre szakított Magyarországon belül tapasztalható politikai, és vallási széthúzás ellenére, ami végig jellemző volt a XVI–XVII. századra, nemhogy hanyatlás, hanem éppen ellenkezőleg, kulturális felvirágzás vette kezdetét az országban, amely kitarzott egészen a vizsgált korszak végéig. Ez pedig aligha lehetett volna lehetséges az Európa többi részével fenntartott kapcsolat nélkül – legyen az politikai, vallási, vagy tanulmányi. A többek közt *Almási Gábor* által szerkesztett műben olvasható értekezések pedig épp ezekre a kapcsolatokra mutatnak rá, kiadva ezzel a kutatóprogramjuk fő tárgyát is. A szerzők tudatosan törekedtek új-fajta narratíva alkalmazására, amelynek nívója abban rejlik, hogy azok a történeti szereplők szemszögből íródtak, s rajtuk keresztül igyekeznek felvázolni a korabeli európai kultúra center–periféria koncepcióját, felhívva a figyelmet arra a tényre, hogy nem szabad Magyarországot szomszédjainak – különösen a Török Birodalomnak – a jelentőségét elhanyagolni a külföldi tanulmányutak és az információcsere kérdésében.

A szerzők másik alapvető célja a kötet megjelenítésével az volt, hogy egy olyan tanulmánykötetet nyújthassanak az angol nyelvű hallgatóság részére, amely a legújabb, levéltári forrásokra alapozott kutatási eredményeket tartalmazza a kora újkori Magyarországra nézve, európai kontextusba helyezve azt.

A kötetek szerkezete követi az írók kétfajta megközelítési módját. A tudás- és információcsere témájában ugyanis két csatornát különböztettek meg: az úgynevezett hagyományosat, ide tartoznak az európai tanulmányutak, vallási és oktatási intézmények; illetve a nem hagyományos, úgymond spontán diplomáciai hálózatokat. Az előbb említett csatorna kérdéskörét az első, míg az utóbbit a második kötet járja körül. A harmadik kötet témája viszont nem közvetlenül kapcsolódik a kutatócsoport által megfogalmazott célokhoz. Az ebben a részben olvasható értekezések ugyanis Magyarország, és megítélésének változó képére összpontosítanak, ami együtt járt a korszak kapcsolatrendszerének változásával, így az mintegy a kutatómunka hozadéka-ként értelmezhető.

Jelen ismertetés további részében az első kötet szerkezetéről, kérdésfelvetéseiről, illetőleg tanulmányairól és azok eredményeiről lesz szó.

⁷ Az erre vonatkozó kutatómunka az *R. Várkonyi Ágnes* által vezetett „Magyarország a kora újkori Európában” elnevezésű kutatóprogram kezdeményezésére vette kezdetét az OTKA finanszírozásával.

Az első kötet már címében körvonalazza a központi témát. A „Study Tours and Intellectual-Religious Relationships” fő tematikája az, hogy a három részre szakadt Magyarország és a legfőképpen Nyugat-Európa államaival fenntartott kapcsolat, eszmeváltás hogyan, miként érintette a hazai kultúrát, tanítást, és kapcsolati hálózatokat.

Hazánkban az egyetemalapítás csak később vette kezdetét, így a magyar értelmiségi elit szellemi képzésének területe is más, nyugat-európai területekre esett. Ennek egyik oka a török pusztításban keresendő. A kérdés azonban összetettebb ennél, amelyre a kötet maga is rámutat. A korszakban nem csupán az egyetemi oktatás, hanem a középiskolai is erősen hiányosnak, elavultnak volt minősíthető, ami szintén arra ösztönözte a tanulni vágyó fiatalokat, hogy külföldre utazzanak. A felekezeti hovatartozás, mint ahogy arra Almási Gábor is rámutat,⁸ gyökeresen átalakította a szellemi-vallási kapcsolatokat, és a tanulmányutak irányát is. A református és a katolikus vallásúak más-más országokban sajátították el tudásukat, s jellemzően a reformátusok többször vettek részt ilyen jellegű tudományos utazásokban, mint a katolikusok, akik leginkább csak Bécsig mentek. Ezt a tendenciát a történetírás már korábban is észrevette, viszont a reformátusok vizsgálatára nagyobb hangsúlyt fektettek, mint a katolikusokéra.⁹ A kötet ebből a szempontból is kiemelkedik, mivel annak három szerzője is – *Kiss Farkas Gábor*, *Sz. Kristóf Ildikó*, *Paul Shore* – külön foglalkozik a katolikusok, legfőképpen a jezsuiták kulturális szerepvállalásával.

Ahogy maga az egész tanulmánykötet, úgy annak első tagja is két részre különíthető el, annak alapján, hogy hogyan történt a fentebb említett hagyományos csatorna vizsgálata. A tudományos jellegű utazások vizsgálatát lefedő értekezések – úgy, mint a *Horn Ildikó*, *Bozzay Réka*, vagy *Almási Gábor* tollából születettek – új perspektívát kívánnak nyújtani a téma tanulmányozásában. Ennek megfelelően a szerzők olyan szegmenseket állítanak középpontba, amelyek eddig a tanulmányutak vizsgálataiból kimaradtak.

Horn Ildikó kutatása során arra a kérdésre próbált választ adni, hogy miért csökkent az erdélyi politikai elit külföldi útjainak száma. Tanulmá-

8 *Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*. Szerk. Almás Gábor, Cambridge Scholars Publishing 2014. 9.

9 *Asztalos Miklós*: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. Budapest, 1932.; *Szentpéteri Márton*: A Central European Example of 17th-Century Calvinist Intellectual Communication: Johann Heinrich Alsted and Albert Szenci Molnár. <http://magyar-irodalom.elte.hu/contentware/marci/cikk.htm> (letöltve: 2016. december 15.); Kiss Farkas Gábor: „Difficiles nugae”: *Athanasius Kircher magyar kapcsolatai (Nádasdy Ferenc és a jezsuiták)*. Irodalomtörténeti Közlemények, 109 (2005): 436-468.; *Robert John W. Evans*: Calvinism in East Central Europe: Hungary and Her Neighbours. In.: *International Calvinism 1541-1715*. szerk.: Michael Prestwich, Oxford, 1985.

nyában arra a következtetésre jut, hogy alapvető változás mutatható ki az erdélyi elit külföldi oktatásra vonatkozó felfogásában. Míg a XVI. századot e téren nyitottság jellemezte, addig a XVII. századra az erdélyi társadalom arisztokrata rétege szinte teljesen eltűnt a külföldi egyetemekről. Horn megállapítását az erdélyi kancellári tisztséget betöltötték iskolázottságával, vagy éppen annak hiányával támasztja alá. A különbséget e két korszak között pedig arra vezeti vissza, hogy az iskolarendszer válsága, amely erősen kötődött a református tanok elterjedéséhez, gátolta egy jól működő rendszer kiépítését, ami a külföldi tanítatásra ösztökélte az elit tagjait. A XVII. századi visszaesést azonban Horn megállapítása alapján, nem lehet azzal magyarázni, hogy a nehézkesen működő erdélyi oktatásban reformokat hajtottak volna végre. Az sokkal inkább politikai és felfogásbeli változásra vezethető vissza. A korszakra ugyanis egyre kevésbé jelentett vonzó jövőképet a hivatali karrier, mivel a folyamatos belpolitikai változások miatt a hivatalnokok pozíciói, mi több élete is, veszélyben voltak. De magának I. Rákóczi Györgynek a megváltozott birtokpolitikája is hasonló eredménnyel járt, mint ahogy az is, hogy ezek a külföldi, vagy akár a magyarországi egyetemek, egyre drágábbakká váltak még a tehetősebbek számára is.

Almási Gábor általánosságban próbálta vizsgálni a kelet-közép-európai államokból kiinduló tanulmányutakat. Célja e tanulmánnyal nem az volt, hogy részletesen bemutassa a tanulók társadalmi összetételét, vagy, hogy válaszokat adjon az egyetemre járók változó arányainak miéértjére, hanem hogy olyan kérdéseket vessen fel, amelyek további kutatások és viták alapjait képezhetik. Bemutatja a lengyel, cseh, német és magyar területek egyetemait, de összehasonlításokba nem bocsátkozik, mert mint ahogy írja, az eddig rendelkezésre álló számadatok félrevezetőek lehetnek, mivel a beiratkozottak száma nem feltétlen egyezik meg a ténylegesen egyetemet látogatókéval. Ezen felül az összehasonlítást már csak abból az okból is problémásnak tartja, hogy hiány tapasztalható megbízható demográfiai adatokból. Viszont mindezek ellenére az eddig feltárt számok alapján felvázolható, hogy a magyar vagy erdélyi diákok külföldi egyetemeken való megjelenésének száma alulmarad a szomszédos országokéhoz képest, de nem mondható, hogy a XVII. századra teljesen megszűnnének.

Ezt támasztja alá Bozsay Réka vizsgálata is, aki a holland egyetemek befolyását tárta fel a magyar értelmiség körében. Kimutatja, hogy a korszakban éppen a 30 éves háború hatására a németalföldi egyetemek egyre gyakrabban tűnnek fel úticélként a diákság körében. Így nekik köszönhető az, hogy a magyarországi iskolarendszer – hiába próbáltak tudósaik az új

protestáns tanok elterjedésének gátat szabni – nem maradt érintetlenül a nyugat-európai trendektől.

A másik mód, amellyel a kötet bemutatja az információ és tudásáramlás hagyományos útját, az a szellemi és vallási termékek, eszmék alapján történik.

Kiss Farkas Gábor a XVII. századi Magyarország és Róma kommunikációs rendszerét és történetét vizsgálta a nemzetközi szellemi közösség alapján. Kiss ennek bemutatására egy XVII. századi jezsuita tudós, Athanasius Kircher műveinek, és az azok által kiváltott viták és levelezések alapján vállalkozik. Kircher fő munkájában (*Mundus subterraneus*) ugyanis ahhoz a római nézőponthoz igazodott, amely elutasította a transzmutációt és a gyógyszerek „hasonlót a hasonlóval” elv alapján történő alkalmazását. A *Mundus subterraneus* gyorsan elterjedt olvasmánnyá vált, s Kircher nem csak szimpatizánsokat, hanem ellenfeleket is szerzett általa. Közéjük volt sorolható Georg Schaidenperger. Kiss többek közt a két jezsuita eredeti levelezésén keresztül mutatja be, hogy a korban milyen két elképzelés ütközött egymással, s az ebből kifolyó vita hogyan befolyásolta más európai tudományos körök munkáját – hatására ugyanis megszorodtak az alkímiával foglalkozó írások, az arra reflektáló művek. Szintén a kötet második részéhez tartozik *Monok István* tanulmánya is. A Nemzeti Széchényi Könyvtár egykori főigazgatója az európai nagyobb könyvnyomtató központokat, mint Párizst, vagy éppen Bázelt, vizsgálta abból a szempontból, hogy a magyar és az erdélyi szerzők művei megjelentek-e ezeken a könyvnyomtató műhelyeken, születtek-e Magyarországról szóló írások, s ezek eljutottak-e hazánkba. Monok arra a következtetésre jut, hogy az általa feltett kérdésekre a válasz igen, születtek ilyen művek nemcsak magyar, hanem különböző nemzetiségűek tollából latinul és franciául egyaránt. Az ilyen, Magyarországgal foglalkozó könyveknek közös jellemzője, hogy mind olyan kérdéskörökkel foglalkozik, amelyek – adott esetben – francia szemszögből is érdekes, jelentős eseményeket állítanak középpontba, mint pl., a Habsburg-ellenesség, vagy a török kiűzése. Ezek Magyarországra is eljutottak, elsősorban kereskedők, és a külföldi egyetemeken tanuló diákok révén.

A magyar szerzők írásainak párizsi megjelentetésében Monok gyors hanyatlást vázol fel. A Régi Magyar Könyvtár¹⁰ koteit vizsgálva kimutatta, hogy a XVI. századtól kezdve egyre kevesebbszer található a kiadóhelyek között Párizs, amelynek okaiként a külföldön tanulók számának csökkenését, és az immár Magyarországon is fokozatosan elérhető könyvnyomtatási

10 Szabó Károly – Hellebrandt Árpád: *Régi Magyar Könyvtár 1–41*. Budapest, 1897–1937.

lehetőséget jelöli meg. Monok viszont kiemeli, hogy még mielőtt ez a visszaesés jellemző lett volna, addig az országot Nyugat-Európában is elismert szerzők, mint Johannes Sambucus, és Berzeviczi Márton, képviselték a Párizsban megjelent humanista könyveik által. Az ekkoriban a Kárpát-medence területére eljutott művek az arisztokrácia könyvtárát gazdagították. A legjellemzőbb azonban mégis az, hogy ezek a könyvek kereskedők, és a külföldi egyetemeken tanuló diákok révén kerültek az országunk területére. A XVII. század közepén ugyanis változás volt tapasztalható a tanulmányutak jellegében, s a korábbi, elméleti tudás megszerzését középpontba helyező tanulmányutak helyett egyre inkább a gyakorlatban hasznosítható ismeretek elsajátítása került a középpontba.

Az „A Divided Hungary in Europe” első kötete tehát elsősorban a tudás-, információ-, és eszmecsere konvencionális útjainak bemutatására koncentrált. A magyar és erdélyi értelmiség külföldi egyetemekre történő utazásai, a vallási célból történő utazások, a külföldi könyvnyomtatás mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a XVI–XVII. századi Magyarországon nagyívű kulturális felvirágzás vegye kezdetét. Azonban téves lenne azt állítani, hogy az említett kulturális fellendüléshez más nem járult volna hozzá. Ugyanennyi súllyal esik latba ugyanis a diplomácia is, a politikai kapcsolattartás, ami a második kötet tárgyköre, így az egy következő recenzió témája is.

Almási Gábor – Szymon Breziński – Horn Ildikó – Kees Teszelszky – Zarnóczki Áron (szerk.):
A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699
(Megosztott Magyarország Európában – cserekapcsolatok, hálózatok és képviselvek
1541–1699) Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2014. I. kötet 286 o.

Veres Tünde

A pénz nem ismer zászlót – avagy hogyan lássunk el egy hadigépezetet

A XVII–XVIII. század európai történelme tele van nagyobb háborús konfliktusokkal és átrendeződésekkel, gondoljunk csak az állandó angol–francia rivalizálásra, vagy a baltikumi uralomváltásra a század elején. Ezt az időszakot többen a Napkirály korának nevezik, és nem alaptalanul: XIV. Lajos (1643–1715) uralkodása rendkívül sok háborút és pusztítást okozott úgy emberi, mint anyagi téren egyaránt. Az emberben viszont könnyen felmerülhet a kérdés, hogy ha a Montecuccoli által híressé tett aforizma („*A háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és pénz.*”) igaz, akkor hogyan volt képes ezt egy ország ilyen hosszú ideig finanszírozni?

Guy Rowlands könyvében pontosan ezt, vagyis a háborús erőfeszítések finansziális aspektusait kívánja bemutatni, különösen az ország bankárain közülük pedig Samuel Bernard életén keresztül. A St. Andrews-i Egyetem professzora monográfiáiban és előadásaiban a francia hadsereg ellátási nehézségeivel foglalkozik, kifejezetten a spanyol örökösödési háború eseményei kapcsán (1701–1714). Az elhúzódó konfliktus több hadszíntéren egyszerre zajlott: összecsapások Flandriában, Észak-Itáliában, közvetlenül a francia határnál, illetve spanyol területen. Ezt a feneketlen zsákot, amit háborús gépezetnek is nevezhetünk, kellett volna valahogyan ellátni, lehetőleg saját (királyi) és országos bevételekből. Azonban ahogy Rowlands is utal rá, a kilencéves háború (1688–1697) megmutatta, hogy ehhez külföldi forgó tőke behozatala szükséges, közelebről idegen bankárok pénze és szolgáltatásai, hogy a rendszert életben tudják tartani.

A téma megértéséhez szükséges megemlítenünk a *hadügyi forradalom* elméletének egyes vonatkozásait. Michael Roberts 1956-os esszéjében emelte fel szavát a korábbi történelmi véleményekkel szemben, miszerint a XVI. század volt a hadtörténelem legérdektelenebb időszaka. Munkájának fókuszában a svéd hadsereg átalakulása volt, kiváltképpen Gusztáv Adolf uralkodása időszakában. A munka rendkívül sok vitát és elleníratot eredményezett, amelyek kétség kívül elérte a célját: az érdeklődés ismét a hadtörténelem felé fordult, köztük a hadsereg finanszírozása irányába. Az addigi szakmunkák foglalkoz-

tak ugyan a katonai logisztika kérdésével, de éppen a XVII. században történtek olyan változások, amik érdemessé tették a téma közelebbi vizsgálatát. Ilyen például az angol „pénzügyi forradalom” eseménysorozata, vagy például a nemzetközi bankárok bevonása az állami (értsd: királyi) „passzionak” számító háborúk ellátásába. A meredeken emelkedő hadsereglétszámok mellett az uralkodóknak többet kellett költeni a hadigépezet működtetésére, így például a drága ágyúkra, fegyverekre, ruházatra és élelmiszerre. A kezdeti időszakban ez természetesen hatalmas lökést adott a hazai ipar és kereskedelem számára, de a háborúk megnövekvő földrajzi kiterjedtsége miatt az erőforrásokat rövid idő alatt hatalmas távolságra kellett eljuttatni, ami különösen egy külföldi akció során okozhatott problémákat. Szükség volt olyan személyek segítségére, akik nem ismertek országhatárokat: személyes kapcsolataikat az érdekek és az ismeretség adta, céljuk pedig a minél nagyobb haszon elérése volt, természetesen a saját presztízsük emelkedésével. Európa különösen nyugati részének pénzügyi szektora valójában egy szűk klubot jelentett: ők a főbb tranzakciókat meghatározott városokban (Genf, Genova, Amszterdam, London) végezték, legtöbbször természetesen titokban.

A bankárok titokzatos világa a klasszikus kutatómunka számára szinte halálos terepet jelenthet: mivel a kapcsolatok alapja a kölcsönös bizalom és a diszkréció volt, ezért nem várható el, hogy szabályos értelemben vett történeti forrásokkal találkozzunk. A szerző véleménye szerint a bankárok célja minden esetben a bizalom megszerzése volt, függetlenül attól, hogy nem csak egyoldalú kereskedelmi tevékenységet folytattak, hanem termékekkel (élelmiszer, ruházat, porcelán) is üzleteltek az idők folyamán. Egy pénzügyi tranzakciókkal foglalkozó egyént nem az alapján ítélték meg, hogy mennyi vagyonnal rendelkezik, hanem inkább arról, hogy milyen jó hitelező hírben állt, vagyis a megbízhatóság adta a garanciát. Erre a legjobb alap a nemesi cím elérése volt, amiért legtöbbször magának XIV. Lajoshoz fordultak, de mint ahogy láthatjuk, egy királyi „kastélytúra” is növelheti a reputációt. Mivel a rendszert eleve a le nem írt egyezségek tartották életben, ezért a kormányzat számára sem volt éppen egyértelmű, hogy milyen csatornákon folynak keresztül a pénzek egyik pontból (Párizs) a harcoló csapatok számára (például Milánóba). A háború elején nem is foglalkoztak komolyabban a kérdéssel: számukra csak az volt a fontos, hogy a külföldi hadszíntereken harcoló alakulatok megkapják törvényes jussukat és tovább tudják folytatni katonai akcióikat.

Az „abszolút állam” működéséhez hasonlóan a francia bankárokat is ilyen láthatatlan szálak garmadája tartotta fent Európa térképén, akik ágenseik révén minden nagyobb pénzpiacon képviseltették magukat. Francia területen a legnagyobb központ Lyon volt, ahonnan többnyire az európai ügyleteket foly-

tatták, de kisebb regionális központok (Lille) is működtek a közeli hadseregek ellátása érdekében. A nemzetközi pénzpiac egyik központjaként Amsterdam és kisebb mértékben Antwerpen kulcsszerepet játszott a francia hadgépezet olajozásában, olyannyira, hogy több esetben maguk a holland bankárok „fizették” saját országuk lerohanását, a hangos angol tilalmak ellenére is.

A forrásbeli problémák leküzdésére a szerző egy klasszikus eszközhöz folyamodik: egy ismert bankár, Samuel Bernard életén keresztül mutatja be a XVII–XVIII. századi francia hadi ellátás minden lehetőségeit és korlátjait. Bernard bankárként először kisebb feladatokat vállalt, hogy aztán egyre inkább a csúcsra törjön. Többször előfordult, hogy ötleteivel közvetlenül az uralkodót segítő miniszterekhez fordult, olykor még parancsokat is osztogatott számukra. Ilyen lehetőségekkel (belső információkkal) mindjobban befolyásolni tudta az ország adó- és pénzügypolitikáját, manipulálva ezzel szinte az egész piacot. Ágensein keresztül több piacot tudott megnyerni magának: kezdetben ő fizette az V. Fülöp spanyol királyt támogató francia csapatokat, majd a háború előrehaladtával szinte minden fronton rá számított a királyi udvar az Ibériai-félszigettől Flandriát át Észak-Itáliáig. Monopolisztikus törekvései során el tudta intézni vetélytársait is, így például Jean-Henri Hugutean-t diszkreditálni tudta az udvarnál, ami később katasztrofális következményekkel járt az államra nézve. A fent említett hiteladási képesség (más szóval „bizalom”) a háború folyamán többször került veszélybe, így például a nagy vereségek (Blenheim, Torinó, Ramilles) során, vagy például a rövid ideig tartó holland bankzárlat idején. A fluktuáló piac lehetőségeit leginkább a csillagokhoz hasonlíthatjuk: míg az angol szakemberek a korlátozások után csodálkoztak a francia állam működésén, addig azok szinte bárholnan pénzt tudtak szerezni, még a kiutasított hugenották is adtak számukra kölcsönt. Az államért való szolgálatot fokozatosan felváltotta a segítségnyújtás: Bernard-nak 47 millió livre-nyi követelése volt a francia állammal szemben, amit a kormányzat többször további hitelekre adott garanciákkal próbáltak meg csökkenteni (a „bizalom” megmaradása és Bernard további működésének érdekében).

A francia pénzügyi rendszer központja az ország keleti részén fekvő Lyon volt, ahonnan bankügyleteket folytattak svájci és egyes itáliai területek irányába. A különböző területekről érkező kölcsönök és kölcsönzők garmadája rövid távon felfuttatta a települést: az áthaladó kereskedelem és a kiszolgálóipar mellett a pénzügyi szektor is jelentőssé vált. A háborús konjunktúra hatására ez szélesebb kereteket öltött: a város kezdett francia Amsterdami-ként funkcionálni, már ami a gazdasági potenciált jelentette. Az egy személyre (Bernard) alapozott gazdasági struktúra azonban nem bírta el a rá nehezedő háborús nyomást, ami 1709-ben végzetesnek bizonyult. A XXI. század eleji pénzügyi válsághoz

hasonlóan egy dominóeffektus következett be: nem fogadták el a legnagyobb francia bankár egyik kölcsönének betétlapját, ami a keresztbetartozások és a sokszor tényleg csak bizalom alapján működő kapcsolatok miatt omladozni kezdett. Bernard kétségbeesetten követelte egy külön állami bank létrehozását (hogy az vállalja el a kötvények pénzre való beváltását), mégsem történt az ügy érdekében semmi, így 1709 tavaszára a település fizetéseképtelenné vált, magával rántva francia pénzügyi piacot, benne természetesen magát Bernard-t is.

A kiadvány rendkívül ékes bizonyíték arra, hogy érdemes egy háborút új, eddig láthatatlan formában áttekinteni. Rowlands monográfiája újszerűsége abban rejlik, hogy a spanyol örökösödési háború olyan vizsgálati aspektusát adja, ami bár mindenki számára elérhetően, de mégis rejtve volt az olvasóközönség előtt. Külön érdekessége, hogy szinte külön idővonallal dolgozik, hiszen itt nem a háború főbb csomópontjai köré szervezi meg az események elbeszélését, hanem a pénzügyi piac változásain keresztül. Az értelmezést több esetben nehezíti, hogy a szerző egyes tisztségeket eredeti (francia) nyelven közöl, azonban egy idő után zavaróan sok „change” utótagú kifejezés szerepel a szövegekben – egy összefoglaló táblázat nagyban segítene ezen. A logikus egységekre épülő kiadvány első részében a francia pénzelosztási rendszer elméleti keretivel ismerkedhetünk meg, míg következik a tényleges gyakorlati tendenciák bemutatása az örökösödési háború alatt. A mű végén szereplő, záró fejezet nem tekinthető hagyományos értelemben vett összefoglalásnak. Ehelyett összehasonlítást kapunk a korabeli angol és a francia hadellátási rendszer között, ahol a szerző nem tud részleteibe menően kitérni a differenciákra, így csak jelezni tudja a két rendszer stabilitási különbségeit. Az itteni megállapítások jobban elérték volna egy hagyományos fejezetben, hiszen egy háborús struktúra működését semmi sem mutatja be jobban, mint az ellenség (angol) szisztémájával való összevetés. A címválasztás ilyen értelemben is elsőrangú: a láthatatlan üzelmeket folytató, alkímistákhoz hasonló feladatot ellátó bankárokat egyesek joggal tarthatták „veszélyes és tisztességtelen” embereknek, hiszen szinte saját lakosztályukból tudták befolyásolni a hadseregek sorsát. A munka használatát kiterjedt irodalomjegyzék, név- és tárgymutató segíti, egy külön függelékben pedig vizuális módon követhetjük végig a pénz útját Párizstól Madridig és vissza, annak összes kanyarjaival és buktatóival együtt.

Guy Rowlands: *Dangerous and Dishonest Men: The International Bankers of Louis XIV's France*. Basingstoke and New York. Palgrave Macmillan, 2015. XVI+265 o.

Kiss Márton

Ottomán kultúra Észak-Nyugat Erdélyben – kerámia és fémművesség

Molnár Zsolt 2014-ben megjelent monográfia jellegű műve¹ átfogó képet nyújt az észak-nyugat erdélyi ottomán bronzkori régészeti kultúráról.² A kultúráról megjelent utolsó monográfia, még 1978-ból, *Bader Tibor* nevéhez fűződik.³ Az azóta eltelt időszakban a terepkutatásoknak köszönhetően a régészeti leletanyag jelentős mértékben gyarapodott, ugyanakkor a kutatási lehetőségek bővülésével, olyan információkkal gazdagodott a szakirodalom, amely új megvilágításba helyezi a XX. századi álláspontokat.

A jelentős mennyiségű régészeti leletanyag felgyűjtése mellett, szintézis jellegű elemzésében a szerző az eredményeit, amelyet *Florin Gogâltan* lektorált, összehasonlítja más jellegű összefoglalásokkal.

Az előszóval és köszönetnyilvánítással kezdődő monográfia, nyolc fő fejezetre és azon belül, alfejezetekre oszlik, az alcímek révén pedig átláthatóbb a szerkezete. A *Bevezető* részben megismerhetjük a mű célját, szerkezetét, az alkalmazott kutatási módszereket.⁴ Ezek után következnek

1 A mű román címének fordítása: Ottomán kultúra Észak-Nyugat Erdélyben. Kerámia és fémművesség (a szerző fordítása).

2 A kultúra a II. évezred elején jelent meg a Nagykárolyi síkságon, így a középső bronzkorra jellemző.

3 Az említett mű: Tiberius Bader: Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică. București, 1978, Editura Științifică și Enciclopedică.

4 A szerző elmondása szerint az általa legismertebb tárgytypusokat elemezte, melyekről mélyreható információkkal rendelkezik. Többek között leírja az előkerülési helyet, a tipológia-alkotás célját és folyamatát, valamint az elemzések okát. Hasonlóképpen a fémtárgyaknál, ahol nemcsak a feltárások típusait és jellegét figyelte meg, de a tárgyak tipológiájára is hangsúlyt fektetett. A tárgyak katalógizálását illetően a Kolozsvári Régészeti és Művészettörténeti Intézet kutatói által használt modellt alkalmazza.

a kisebb alcímek, amelyek a terminológiát⁵ és kronológiát tárgyalják, ahol a szerző kitér nemcsak a Reinecke-féle kronológia értelmezésére, de az összes olyan szakember által javasolt és elfogadott kronológiai megközelítést megemlíti, amelyek az adott periódussal foglalkoznak. A különböző időrendi megközelítéseket összehasonlítja a szerző, viszont nem tárgyalja részletesen őket, azzal indokolva, hogy ezek a pro- vagy kontra érvek megtalálhatóak a szakirodalomban. A szerző rámutat az ottomán kultúra fejlődési folyamatára, amely párhuzamos a középső bronzkor hármaskör felosztásával.⁶ Ugyanakkor, maga az ottomán kultúra megnevezése vita tárgyát képezi a szakirodalomban, amely megnevezíti a probléma átláthatóságát. A kutatás céljai között megfogalmazott szempontoknak megfelelően mellőzi a szlovák, lengyel és német kutatók ottomán kultúrával kapcsolatos eredményeit, ugyanis ezek területi vonatkozásait tekintve lényegtelenek Észak-Nyugat Erdély esetében. Megemlíti, hogy a kelet-szlovákiai és dél-kelet lengyelországi kutatások nagyrészt a Füzesabony-kultúrára vonatkoznak.

A bevezető kutatástörténetre vonatkozó alfejezetében a szerző rendszerezi az eddig megjelent szakirodalmat, beleértve a régészeti kutatások legújabb eredményeit. A szerző egy egységes kerámia-tipológia felállítását javasolja, amelyet azzal indokol, hogy az eddigi próbálkozások vagy nem tartalmazzák az ottomán kultúra teljes leletanyagát, vagy csak jellegzetes (díszített és kivehető formájú) kerámia töredékekre épültek. Az egységes

5 A monográfiában az ottomán kultúra megnevezésén kívül megjelenik az Ottománi kultúra, Gyulavarsánd kultúra és az Ottomán-Gyulavarsánd kulturális egység (kulturális komplexum) kifejezés. A megnevezésbeli különbségekből adódóan Molnár Zsolt és *Németi János* már 2002-ben rávilágítanak arra, hogy az átláthatóság miatt, az Ottomán-Gyulavarsánd kulturális egység (kulturális komplexum) kifejezés alkalmazását javasolják. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy mikor saját véleményét írja le az Ottomán-Gyulavarsánd kulturális egység (kulturális komplexum) kifejezést használja monográfiájában.

6 A középső bronzkor első periódusa az Ottomán kultúra első szakaszának felel meg, míg a középső bronzkor második periódusa az Ottomán kultúra második szakaszának és a középső bronzkor harmadik egyben utolsó periódusa az Ottomán kultúra harmadik szakaszának felel meg. (I. Németi János – Molnár Zsolt: A tell telepek elterjedése a nagyárolyi-síkságon és az Ér völgyében. Scientia Kiadó, 2002, Kolozsvár; Németi János – Molnár Zsolt: A tell telepek elterjedése a nagyárolyi-síkságon és az Ér völgyében, Scientia Kiadó, 2007, Kolozsvár; Molnár Zsolt: Contribuții la cunoașterea culturii Ottoman din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal, Editura Mega, Cluj Napoca, 2014, Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Volume 10)

tipológia mellett a szerző egy új kerámiatipológia létrehozását is javasolja (Nagykárolyi síkság és Ér-völgyi ottomán telkek leletanyagaira) mivel a legutóbb megjelent monográfia óta a kutatások száma megnőtt, valamint a régészeti leletanyag ismeretében már újabb eredményekkel rendelkezik a kutatás.

A második fejezetben az ottomán kultúra földrajzi kiterjedésének behatárolásával foglalkozik, melynek keretén belül feloldja ennek a témakörnek a problémáját, ez által is új eredménnyel járulva hozzá a kutatáshoz. Egyetért *Florin Gogáltannal* a kultúra elterjedésének kérdésében, miszerint ez déli irányban egészen a Fehér-Körös határáig húzódik. A szerző véleménye szerint a kultúra északi határa a Csomaköz-Bere-Csanáros-Mezőfény vonalra húzható meg, az Ecsedi-láp partján. Az ottomán kultúra elterjedési térképe nem tartalmazza a Szamos-síkságát és az Avas vidékét, ahogy *Bader* 1978-ban feltételezte. A kultúra keleti határa mindenképp a mai Bihar megye keleti határán húzódik. A kérdéskör tisztázásának fontosságát a szakirodalomban megjelenő eltérő álláspontok indokolják.

A harmadik fejezet az ottomán kultúra leletanyagának⁷ feldolgozási folyamatát, elemzését és értelmezését mutatja be. A kerámiaanyag részletes elemzését tárja elénk, kvantitatív megközelítésre helyezve a hangsúlyt, azonban a funkcionalitás és az edényformák vizsgálata is fontos része az elemzésnek. Alfejezetekben tárgyalja az ottomán kultúra különböző fejlődési fázisaihoz tartozó formákat és díszítő motívumokat, leírásokkal és táblákkal.

A következő fejezet a Nagykárolyi-síkságon és az Ér-völgyében előkerülő és az ottomán kultúrához kapcsolható fémművességgel foglalkozik. Meghatározza a legjellemzőbb tárgytipusokat, amelyeket kategóriákra osztva vizsgál. Célja az eddigi ismeretek összesítése az adott terület bronzművességére vonatkozóan. A középső bronzkorra keltezhető ötvenkilenc tárgyat elemzett a Nagykárolyi-síkságról és az Ér-völgyéből. A régészeti leletek tizenhét különböző lelőhelyről kerültek elő, tizenöt tárgy bronzdepóból, tizenkilenc szórványlelet, huszonegy településről, négy sírmellékletből. A fent említett ötvenkilenc tárgy közül huszonegyet régészeti feltárás vagy terepbejárás során találtak meg, míg harmincnyolc mezőgazdasági munkálatok során került a felszínre. Kiemeli, hogy az említett tárgyak fémmegmunkáló műhely jelenlétére utalnak a Nagykárolyi-síkságon és az Ér-völgyében. Felhívja a figyelmet az általa vizsgált tárgyakkal kapcsolatos

⁷ Az elemzett kerámiaanyag a Nagykároly-Bobáld lelőhelyről 2000–2002 között előkerült leletanyagot tartalmazza, valamint az előző évek ásatásainak köszönhetően előkerült edényeket, mivel ezek épek vagy restaurálhatóak voltak.

kronológiai nehézségekre, és pedig melyek azok a tárgyak, amelyek a középső bronzkorba sorolhatóak.

Az ötödik fejezetben a szerző a következtetéseit foglalja össze a kutatási eredményeivel kapcsolatban.

A monográfia befejező része a bibliográfiai feladásokat és a *Mellékletek* című fejezetet tartalmazza (Fémtárgyak repertóriuma, a Nagykárolyi-síkságon és az Ér-völgyében található ottomán telepek listája, Táblák listája, Térképek, Táblák).

A szerző kutatásaiban hű marad a posztprocesszualista régészeti irányzathoz. Multidiszciplináris kutatási módszerei segítségével összefoglalja és kiegészíti a mai szakirodalmat. Vizsgálati módszerei a modern kutatás vívmányai, kémiai-,⁸ néprajzi-,⁹ archeometriai,¹⁰ valamint nyersanyagforrások vizsgálata. A társadalomtörténeti kutatások elmaradhatatlan kiegészítője a környezetrekonstrukció, az arheozoológiai elemzések, a temetők vizsgálata, a tárgyi anyag vizsgálata és kategorizálása, valamint a társadalom rétegződésére vonatkozó bizonyítékok keresése. A fentiekben összegzett módszerek segítségével olyan képet alkothatunk, mely az őskorra vetítve elősegíti a mikroregionális társadalomrekonstrukciót, és a kereskedelem, mint gazdasági folyamat megértését. E monográfiának köszönhetően az ismereteink jelentős mértékben bővültek az északnyugat-erdélyi ottomán kultúráról, annak anyagi kultúrájáról, valamint társadalmi berendezkedéséről. A műben publikált és elemzett leletanyagok, az elterjedési térképek, valamint a szerző által megfogalmazott következtetések fontos kiinduló pontot jelentenek a bronzkorral foglalkozó kutatók számára.

Molnár Zsolt: Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei, Ceramică și metal (Ottomán kultúra Észak-Nyugat Erdélyben – kerámia és fémművesség) Editura Mega, Cluj Napoca, 2014, Series Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Volume 10.*

Mizsur Anitta Kinga

8 J. Buxed, I. Garrigós, W. Häusler, S. Ferrari, A. F. Gualtieri, Corina Ionescu, Volker Hoeck, Lucreția Ghergari, D. N. Papadopoulou, G. A. Zachariadis, A. N. Anthemidis, N. C. Tsirliganis, J. A. Stratis, Corina Ionescu, Varga István, Süvegh Gábor, Nagyné Czák Ilona és erre vonatkozó tanulmányaik.

9 Ian Hodder, John W. Arthur, Olivier P. Gosselain, Nicholas David, Judy Sterner, Kodzo Gavua, Carol Kramer és erre vonatkozó tanulmányaik.

10 Gherdán Katalin, D. Barca, M. F. La Russa, G. M. Crise, Bruno Fabbri, Mihai Gligor, Sabrina Gualtieri, Simona Varvara, S. Roberts, J. Sofaer, V. Kiss, Szakmány György, Ilon Gábor és erre vonatkozó tanulmányaik.

* A mű megjelenését támogatta a Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior (CNCSIS, Proiect TE_304)

Barokk látványosság! A színházak győzelme

A múlt évben ünnepelt a bécsi múzeumi világ: 125 éves volt a Kunsthistorisches Museum, és a Theatermuseum 25. évfordulóját ünnepelte annak, hogy a Lobkowitz-palotát mint kutató- és kiállítóhelyet önálló intézményként birtokolja. A két jubileumot a két intézmény egy összehangolt tematikával tette közös ünnepé: mind a Kunsthistorisches Museum, mind a Theatermuseum az ünnepnek a középkortól a barokkig tartó kultúráját állította saját kiállítása központjában. Az előbbi múzeum inkább a korábbi anyagra koncentrált, a színházi múzeum pedig a barokk korszakra: pontosan behatárolva I. Lipót és a spanyol infánsnő, Margit Terézia esküvői ünnepségét, 1667-et tekintve kezdőpontnak; a korszak lezárását pedig az 1776. évben határozta meg, amikor is II. József kezdeményezésére a Burgtheater Kaiserliches Burg- und Hoftheaterré alakul, és ezzel megjelenik a modern színházi intézményrendszer az Habsburg Birodalomban is. Éppúgy, ahogy a nagy művészeti gyűjtemény, a színházi intézmény is impozáns tanulmánykötet-katalógust adott ki az eseményhez kapcsolódva, mindkettő túlmutat a reprezentáció igényén, és igényes, tanulmányokat, lényegi kutatási eredményeket foglal magában.

A Theatermuseum esetében némileg jobban tartja magát a szokásos formához, a tanulmányok után következik a kiállított tárgyak katalógusa, de ezzel egyben az erényét is mutatja ennek a formának: a kiadvány utolsó egynegyede az inventárium, és a terjedelmesebb, lényegibb rész a tanulmányokat öleli fel.

Maga az intézmény létrejötté, pontosabban leválása a nemzeti könyvtárról – mint a direktor, *Thomas Trabitsch* bevezetőjéből megtudtuk – meglepően újkeletű, csak 1991-ben következett be. Ez a tény azonban nem az osztrák színháztörténeti források, dokumentumok csekély számából, vagy a színháztudomány mellőzéséből adódott, bizonyítja ezt a tekintélyes és az európai színháztörténet számára jelentős dokumentumanyag és a hozzáfűződő kutatások, amelyek a most megrendezett kiállításon és a kiadott tanulmánykötetben helyet kaptak. Hiszen olyan jelentős szcenikai szakemberek

munkái találhatók a Theatermuseum gyűjteményében, mint Lodovico Ottavio Burnacini, Daniele Bertoli vagy a Galli-Bibiena család színpadi tervei.

A kötet amellett, hogy a helyi gyűjteményi anyagot vizsgálja, átfogó európai trendeket mutat be, illetve az Osztrák Birodalom jelenségeit itáliai és francia kontextusba helyezi. Feltűnő, hogy mikor az európai trendekről beszélünk, itt is, mint általában, kimarad a vizsgálatból az a virágzó és sok emléket megőrző színházi kultúra, amely éppen a barokk időszakában olyan jelentős Svédországban, hogy az orosz színjátszás hasonlóan XVIII. századi virágkorát ne is említsük. Holott mindkettő számos szállal kötődik az általános európai folyamatokhoz. A svéd színház virágzása elsősorban német kötődésen keresztül, a királyné, Lujza Ulrika a színházrajongó porosz király, II. Frigyes testvére, az orosz cári udvar pedig azoknak az itáliai zenei társulatoknak a legkeletibb végvára, amelyek Európa-szerte keresett importőrei az itáliai reprezentációs kultúrának. Ugyanakkor többszöri hivatkozással – a kiállításon pedig önálló teremmel és dokumentumfilmmel – jelenik meg a korszak egyedülálló teljességgel fennmaradt és így az egész Osztrák Birodalom tekintetében referenciaértékkel bíró Český Krumlov-i (Krumau) emlékegyüttes.

A kiállítással történő párhuzamnak azért is van helye egy könyvismertetőben, mert a kötet utolsó, majdnem száz oldala kiállításvezetőként is funkcionál, teremről, teremre követi a kiállítás anyagát, illetve koncepcióját: a nagy barokk udvari ünnepségek után a francia majd az itáliai „konkurrencia” (maga a terem elnevezése is erre utal: Der große Konkurrent) hasonló látványosságait mutatja be, külön egységet szentelve a *commedia dell'arte* és a *karnevál* jelenségének. Külön térben jelennek meg a krumaui dokumentumok, díszletek, jelmezek, makettek; külön hangsúlyt kapnak a színpadtechnika és az korszak teátrális egyházi eseményei, melyek közép-pontjában a Szent Sír áll. A kiállítást és így a katalógust is keretbe foglalja, hogy visszatér az osztrák udvari barokk reprezentációhoz a mintegy száz év múlva bekövetkező korszakzárlattal, a XVIII. század első felének bécsi ünnepségeivel. A kiállítás záróakkordja a mai osztrák múzeumi gyakorlatban mindig visszatérő elem, a jelenkor szembesülése a múzeumi tárgyak keltette illuzórikus valósággal, jelen esetben ez nemcsak az utolsó terem, hanem a kiállítás helyének, a Lobkovitz-palotának az udvarát is betöltő installációkat jelenti.

A kiállítás ismertetőjénél fontosabb számunkra az a mintegy 250 oldal, amelyet a kötetben található tanulmányok tesznek ki. Tizennyolc kutató írása foglalja össze a barokk színháztudomány mai legfontosabb eredményeit, illetve a kiállítás koncepciója során kialakult vizsgálati szempontok tanul-

ságait. A szerzők között olyan nemzetközi tekintélyek vannak jelen, mint *Erika Fischer-Lichte*, *Wolfgang Greisenegger*, *Reinhard Strohm*, valamint a Theatermuseum aktív munkatársai, és a kiállítás kurátorai: *Daniela Franke*, *Rudi Risatti*, *Andrea Sommer-Mathis* és *Alexandra Steiner-Strauss*.

Fischer-Lichte bevezető tanulmánya (*Theater als Affektmaschine*) a barokk szcenika technikai eszközeit és hatáskeltő aspektusát állítja a középpontba, majd néhány tanulmány a prózai és a zenés színházat vizsgálja (*Silke Leopold* és *Reinhard Strohm* tanulmánya). A további tanulmányok fókuszába különböző színházi elemek, a kulissza, az efemer építmények, a díszlet vagy a balett kerül (*Werner Oechslein*, *Wolfgang Greisenegger*, *Thomas Leibnitz*, *Karin Fenböck*, *Friedrich Polleroß* írása); külön jelenik meg az itáliai színjátszás vizsgálata (*Maria Alberti* és *M. A. Katrizky*) ismét más megközelítésmódot jelent egy-egy család vagy esemény vizsgálata (*Martina Frank* a Galli Bibiena családdal foglalkozik, *Andrea Sommer-Mathis* az *Angelica vincitrice d'Alcina*-előadást vizsgálja), *Çigdem Özel* és *Herbert Seifert* kutatásai az egyházi illetve szerzetesrendi színjátszásra irányulnak, de a jelmezek és az uralkodói önreprezentáció összefüggései és az olyan különleges színszerű rendezvények mint a szánkózás, szánkófelvonulás is (*Rudi Risatti*, illetve *Monica Kurzel-Runtscheiner* tanulmányai) külön fejezetet jelentenek. A színházi események látványos popularizálódásának reprezentatív példája az ún. Guckkasten, a miniatűr papírszínház képei (ezzel *Daniela Franke* foglalkozik). Az utolsó tanulmányban *Alexandra Steiner-Strauss* az osztrák színháztörténet nagy alakjának, *Joseph Gregornak* a barokk színház recepciójában betöltött szerepét elemzi.

A kötet nyomdai kivitelezése is mutatja a barokk színházi inspirációt, gazdagon illusztrált, reprezentatív kiadvány, de a megjelenésén túl a képanyag fontos információs értékkel bír a színházzal foglalkozókon túl a történészek, művelődéstörténészek és minden művészeti ág kutatói számára is, az írások pedig valószínűleg számos hivatkozást jelentenek majd az ezután következő barokk tanulmányok írói számára.

Spettacolo barocco! Triumph des Theaters (Barokk látványosság! A színházak győzelme)
Hrsg. *Andrea Sommer-Mathis*, *Daniela Franke* und *Rudi Risatti*, Wien: Michael Imhof Verlag, 2016.

Czibula Katalin

A szervezett bűnözés mint államalkotó tényező

A professzionista forradalmár, az életét az Ügynek szentelő értelmiségi mellett a forradalomhoz szükség van olyan emberekre, akik már jártasságot szereztek a fegyverforgatásban, merészek és nincsenek gátlásaik, már hozzászoktak ahhoz, hogy átlépjék a törvényesség határait; távol állnak a „szalonradikalizmustól”, a „jó polgár” alakjától. Így születik meg a „veszélyes egyén” figurája. A napóleoni korszak Joseph Fouché rendőrminiszter által irányított rendőrségének egyik módszere volt úgy mond bűnözőket felhasználni a még veszélyesebb bűnözők („*classes dangereuses*” – „veszélyes osztályok”), a „politikai bűnözők” ellen. A restauráció évtizedeiben egész Európában elterjedt ez a módszer a forradalmárok elleni küzdelemben.

Francesco Benigno, a Teramói Tudományegyetem professzora azt veti fel, hogy a XIX. század második felében kibontakozó itáliai szervezett bűnözés kérdéskörét is a „*classi pericolose*” (veszélyes osztályok, kasztok) kategóriájának felhasználásával érdemes megközelíteni. Ez eltérő az általában alkalmazott *ex post* megközelítéstől, amely a „márból”, vagyis a szervezett bűnözés területén a második világháború után kialakult formákból és struktúrákból kiindulva vizsgálja a XIX. századi szervezett bűnözést. Ez utóbbi abból a romantikus színezetű előfeltevésből indul ki, hogy mindig is voltak és vannak a társadalomban, de attól mégis elkülönülve, olyan elemek, a „bűnözők”, akikre sajátos viselkedési normák és attitűdök jellemzőek. Úgy tartják, hogy ha ezek nem is teljesen azonosak korszakokként, legalábbis nagyon hasonlóak. A „*classi pericolose*” modelljének adaptálása viszont lehetővé teszi, hogy ellenkező oldalról közelítsük meg a kérdést: a bűnözés egy adott történelmi korszakban vizsgálándó. Elveti a „jövő felhasználását” a múlt megvilágításához. A jövőismeret, értelemszerűen, nem állt az adott korszak történelmi szereplőinek rendelkezésére, nem láthatták előre, nem érthették. A historizáló és kontextualizáló megközelítés a történelemtudomány sok területén alapvetésnek számít, a

szervezett bűnözés kutatásában azonban még nem nyert kellő létjogosultságot.¹

A „*classi pericolose*” nem a magántulajdonra voltak veszélyesek, hanem az államra az esetleges felforgató tevékenységük miatt. A közrend védelme tehát elsősorban az államberendezkedés védelmét jelentette. A hatalom felhasználta a rendőrséget a lázadók és a felforgatók ellen. Megtörtént a lázadó kriminalizálása: minden lázadó bűnöző. Az „*alta polizia*” (politikai rendőrség) és a bűnözők (kettős ügynökök, titkos ügynökök, kémek, provokátorok) együttesen tartották fenn a közrendet a „veszélyes elemekkel” szemben. A fő kérdés: kik a „veszélyes elemek”? Vagyis a bűnözők közül ki van a törvényesség oldalán és ki a másik oldalon? A határvonal gyorsan változott, amint az új állam éppen aktuális ellenségképe megkívánta: a „másik oldalon” először a Bourbon-pártiak álltak, majd a mazzinisták és garibaldiisták, ezt követően a szocialisták, aztán az anarchisták és így tovább.

Benigno könyve tulajdonképpen az egyesített Olaszország első másfél évtizedének története a szervezett bűnözés és az állam kapcsolatának szempontjából. A szervezett bűnözést a történészek gyakran nem a nemzeti történelem részeként tárgyalják, hanem leszűkítik a kriminalisztika körére. A nemzeti történelemből való hiánya annak tudható be, hogy a vonatkozó történetírás teleologikus megközelítést alkalmaz, és képtelen felismerni, hogy a maffiás hatalmakkal való kompromisszum a kezdetektől államalkotó tényező Olaszországban. A bűnszervezetek kialakulása a közrend védelmezőinek – formális és informális – rendszerén *belül*, és nem annak ellenében zajlik le. Diego Tajani egykori palermói királyi ügyész jegyezte fel 1875-ben: „a maffia létezik és félelmetes, nem annyira azért, mivel önmagában is veszélyes, hanem mert a kormány által használt eszköz, ezért egy láthatatlan védelmi háló teszi erőssé”.

A fenti jelenség illusztrálására keresve sem lehetne jellemzőbb példát találni Liborio Romano eljárásánál. 1860 őszén, amikor Giuseppe Garibaldi – Szicília és Dél-Itália nagy részének elfoglalása után – a Kettős Szicíliai Királyság fővárosa felé közeledett, Nápolyban a mérsékeltek és a demokraták közti igen feszült helyzetben előtérbe került a közrend fenntartásának kérdése, és az ún. *camorristák* szerepe. A Bourbon-időszakban szinte kizárólag akkor említették ezeket a veszélyes elemeket, amikor a börtönök lakóit tárgyalták. A forradalom idején azonban a *camorrista* elnevezést használták mindazokra a felforgató

¹ Módszertanilag úttörő jelentőségű munka: Salvatore Lupo, *Storia della mafia. Dalle origini ai nostri giorni* [A maffia története. A kezdetektől napjainkig], Donzelli, Roma, 1993. (Ennek a hatása alatt készültek John Dickie tudományos népszerűsítő könyvei, amelyek magyar kiadásban is napvilágot láttak: *Cosa nostra. A szicíliai maffia története*. Gabo, Budapest, 2005; *Vértestviségek. Az olasz maffiák felemelkedése*. Gabo, Budapest, 2012.)

egyénekre, akik a nép körében tekintéllyel rendelkeztek, valamint erőszakhoz folyamodtak, hogy törvénytelen módon bevételekre tegyenek szert. Amikor 1860. június 25-én II. Ferenc király külső nyomásra ismételten életbe léptette az alkotmányt, olyan emberek kerültek a kormányba, akik a hazai és a nemzetközi közvélemény előtt hitelesen képviselhették a liberális fordulatot. Az új kormány legfontosabb tagjává az ismert liberális ügyvéd, Liborio Romano vált, aki korábban már kétszer is ült börtönben államellenes összeesküvésben való részvétel miatt. Most a Spinelli-kormányban ő felelt a közbiztonságért. A Bourbon-rezsim adminisztrációjának egyre gyorsuló széthullása közepette a közbiztonság fenntartását két pillérré támaszkodva képzelte el: egyrészt a rendőrségre, másrészt a felállítandó nemzetőrségre. Az alkotmányos fordulattal egy időben az abszolútizmus jelképe, a Bourbon-rendőrség azonnal széthullott, tagjai ellen szinte hajtóvadászat indult a nép körében a korábban elkövetett jogtalanságok és kegyetlenkedések miatt. Romano feladata az volt, hogy haladéktalanul toborozzon egy új, az alkotmányos rendszerhez hű állományt. A rendőrség és a nemzetőrség soraiba is olyan elemeket keresett, akik sürgősségi helyzetben megállják a helyüket: fegyverforgatási tapasztalatokkal rendelkező és az erőszak használatában jártas embereket. Az erkölcsi bizonyítvány nem volt feltétel... Kulcsfontosságú volt az egyes városi kerületek népvézereinek, a *camorristának* nevezett legerőszakosabb embereknek a megnyerése, akiknek megfelelő tekintélyük volt a nép körében ahhoz, hogy a közrend új struktúráit működtetni tudják. Közülük egyesek szoros kapcsolatban álltak a Bourbon-rezsim börtöneiben sínylő politikai eliteltekkel, továbbá az is vonzotta őket, hogy az új kormány, közreműködésükért cserébe, felmentést ígért nekik korábban elkövetett bűneik miatt kiszabott, vagy kiszabható büntetések alól. Romano arra törekedett, hogy ezeket a veszélyes elemeket igaz hazafiakkal vegyítse. *Alexandre Dumas* szavaival: „rendteremtés a rendetlenség felhasználásával”. A közrend ilyenén megszervezése Romano nagy ívű stratégiájának volt a része. Védelmet kívánt kiépíteni egyrészt a Bourbon-kamarilla esetleges puccskísérlete ellen, másrészt a Bourbonok elől Torinóba menekült, de 1860 nyarán visszatért emigránsok, az ún. *consorteria* ellen, amely arra készült, hogy – Camillo Benso di Cavour piemonti miniszterelnök instrukcióinak megfelelően – forradalmat robbantson ki Nápolyban még Garibaldi megérkezése előtt, ezzel biztosítva a mérsékelt hatalomátvételét. Romano azonban, jól kigondolt stratégiával, békés úton egyengette az átmenetet az új rendszerbe, ezzel egyszersmind biztosította saját maga számára a politikai hatalom megtartását a garibaldista diktatúra hónapjaiban is. Silvio Spaventa 1860 novemberében kezdődő belügyminisztersége idején merült fel aztán a hatóságok és a nemzetőrség „megtisztításának” igénye. A

helyzet a hónap végén vált igazán komollyá, miután november 28-án tüntetést tartottak a minisztérium előtt, amelynek a főszereplői a *camorristák* voltak, ráadásul egykori Bourbon-funkcionáriusok voltak a hangadók. Luigi Carlo Farini kormányzó, Spaventa előterjesztésére, úgy rendelkezett, hogy *camorristák* tucatjait a Tremiti-szigetekre deportálják. A rendelkezés egyértelműen alkotmányellenes volt, hiszen semmiféle bírósági döntés nem előzte meg; az eljárásmód az előző rendszer időszakára emlékeztetett.

A szerző hasonló megközelítéssel elemzi az egyesített Olaszország korai történetének több, mindmáig részben vagy egészében homályban maradt eseményét, mint például a palermói „késelők” (1862. október 1-jén éjszaka Palermo városának különböző pontjain egy időben 13 embert szúrtak le) esetét, vagy az ugyancsak palermói „hét és fél felkelést” (1866. szeptember 16-án vidéki felkelő csoportok törtek be a városba és hét és fél napon keresztül a hatalmukban tartották). A „*classi pericolose*” jelensége azonban nemcsak Nápolyban és Palermóban ragadható meg, hanem Itália többi részén (Torino, Bologna, Parma, Ravenna, Pesaro, Livorno) is, ahol egymással keveredő politikai és bűnözői csoportok veszélyeztették a közrendet, vagyis a monarchista liberális mérsékelt kormányt. A *mafia* és a *camorra* esetében ismert módszerek jelentek meg tehát látszólag másutt is.

Francesco Benigno munkája arra is felhívja a figyelmet, hogy bizonyos esetekben erősebb forráskritikára lenne szükség a szervezett bűnözést tárgyaló korabeli publicisztika kapcsán. Példaként Marc Monnier könyve (*La camorra. Notizie storiche raccolte e documentate* [A camorra. Összegyűjtött és dokumentált történeti ismeretek], G. Barbèra, Firenze, 1862) említhető, amely máig a *camorra* kezdeti története legfontosabb forrásának számít.² Benigno szerint azonban ez nem más, mint *Maxime Du Camp* és Alexandre Dumas írásai, továbbá korabeli újságcikkek – hivatkozás nélküli – felhasználásával készült politikai pamflet. A kiirtandó bűnözés részletező bemutatásával a kormány támogatása volt a célja, amely a – Garibaldi 1862. évi, Róma városának elfoglalására tett kísérlete miatt kihirdetett – rendkívüli állapotot kihasználva felléphetett a *brigantaggio*hoz (kiterjedt dél-itáliai fegyveres protestmozgalom az új állam ellen) hasonló politikai és társadalmi „csapás” ellen. A párhuzam sem véletlen: a vidéki *brigantaggio* és a *camorra*, vagyis a „városi *brigantaggio*” – két nagy akadály az egyesítés felé vezető úton. Monnier munkája tehát a *camorráról* nem

2 A camorra korai történetének kétségtelenül legavatottabb kutatója, *Marcella Marmo* is hitelenek fogadja el: *Il coltello e il mercato. La camorra prima e dopo l'Unità d'Italia* [A kés és a piac. A camorra Olaszország egyesítése előtt és után]. l'ancora del mediterraneo, Napoli–Roma, 2011.

valóságos, hanem irodalmi képet fest. A korabeli (1861. május–június) rendőrségi jelentések szerint a *camorra* nem feltétlen „szekta”, hanem az erőszak törvénytelen használatának egy formája. A *camorra* kifejezésnek, azon túl, hogy titkos szervezetre utalt, általánosabb jelentése is volt: bűnözői típusú közösség, vagy egyszerűen csak bosszantó jelenség. Szélesebb körben pedig bármilyen törvénytelen cselekedetet ehhez kapcsoltak, sőt minden olyan – akár törvényes – magatartásformát is, amely monopóliumra épülő pozícióhoz kötődött. A *camorrista* fogalma is nagyon összetett, nem valamilyen szervezethez való tartozást jelent, hanem valamilyen típusú tevékenységet (rablás, csempészás, illegális lottó, zsebtolvajlás stb.), magatartásformát (hatalmaskodás, monopólium elérése és fenntartása erőszakos eszközökkel valamilyen gazdasági szektorban; de bizonyos tisztelet övezi, képes a saját körzetében a nép mozgósítására, politikai célokból is). A *mafia* és a *camorra* a kortársakat a titkos társaságokra, szektákra (hierarchia, belső törvények és rituálék, argó) emlékeztette, ezekhez hasonlították, hogy megértsék. A *camorra* első legendás rekonstrukciója Silvio Spaventa rendőrsége dezinformációs tevékenységének terméke, a *mafia* és a *camorra*, minden valószínűség szerint, csak később alakította ki a ma is ismert hierarchikus rendszerét.

A könyv alcíme (*A mafia és a camorra kezdeteinél 1859–1878*) első látásra félrevezetőnek tűnik, hiszen nem tudjuk meg, mikor jött létre a szicíliai *mafia* és a nápolyi *camorra*, sőt pontos definíciókat sem kapunk ezekről. De hát éppen ez a lényeg: a későbbiek során meghatározott kritériumok szerint „fontossági sorrendbe” állított források (a valószínűtlennek tűnők elvetése és csak a reálisnak látszók megtartása) leegyszerűsítő felhasználása helyett a szerző a vizsgált korban mutatkozó szemantikai zűrzavart mutatja be. A *camorra* egyszerre bűnszervezet, a klientúra-rendszeren alapuló hatalomgyakorlási forma, zsarolásra szakosodott szerveződés, valamint mindenféle visszaélés vagy hatalmaskodás metaforája. A *mafia* egyszerre félelmetes és titkos társaság, a bűnözői létnek egy bizonyos formája, az erőszakoskodás megnyilvánulása, a felsőbbrendűség-tudat végletes kifejeződése.

A könyv szerkezeti felépítése is azt sugallja, hogy nem lehet az 1861 előtti szicíliai és campaniai eseményeket elkülönítve kutatni az ország többi részének történetétől, továbbá hogy össze kell kötni, amit mesterségesen szétválasztottak: a *mafia* és a *camorra* történetének vizsgálatát. A szerző ezzel egyben állást foglal a témakör kutatói között máig vitatott kérdésben is: a kalábriai (*ndrangheta*), a campaniai (*camorra*) és a szicíliai (*mafia*) szervezett bűnözés egyetlen szervezet regionális változatai közös jellemzőkkel (börtön-eredet, szektás szimbólumok, erőszak speciális használata).

Az előbbieket ismeretében már nem lehet meglepő, hogy Benigno könyve bizonyos szempontból inkább a diskurzus-konstrukciók elemzése, mintsem a szervezett bűnözés történelmi megnyilvánulásainak bemutatása. (A *'ndrangheta* nem tárgya a könyvnek, mivel a vizsgált időszakban nem volt a közbeszéd része.) Az adott társadalmi jelenséghez a róla szóló diskurzus elemzésével közelít. A bűnözés irodalmi elbeszélését nem a társadalmi valóság leképeződéseként vizsgálja, hanem az azt megalkotó mentalitása és politikai kultúrája termékének tekinti.

Az itt tárgyalt kötet a számtalan, a témának szentelt könyv között azon kevesek egyike, amely igazán fontos. Ezt mindenekelőtt a forrásbázisa támasztja alá. Hiába születnek ugyanis szakmányban a „maffiatörténetek”, új források bevonása nélkül nincs érdemi előrelépés, ugyanazok a klisék és sztereotípiák ismétlődnek. Francesco Benigno azonban, a korábban már említett Salvatore Lupóhoz és Marcella Marmóhoz hasonlóan, a korabeli levéltári forrásanyagot fogja vallatóra: rendőrségi jelentésekre, bírósági aktákra és ítéletekre, valamint vizsgálóbizottsági jelentésekre alapozza kutatásait. Nagymértékben ennek – és természetesen a részleteiben is tárgyalt újszerű módszertani megközelítésnek – köszönhetően innovatív kötet született, amely, bízunk benne, inspiratív lesz a témakör többi kutatója számára is.

Francesco Benigno: *La mala setta. Alle origini di mafia e camorra 1859–1878* [A bűnöző szekta. A maffia és a camorra kezdeteinél 1859–1878]. Einaudi, Torino, 2015, XXXVI+403 oldal, ISBN 978-88-06-22441-7

Pete László

Mata Hari végnapjai

Nehéz lenne megmondani, hogy az első világháborúról való centenáriumi megemlékezések megvilágítják-e avagy inkább árnyékba borítják Mata Hari 1917-es kivégzését és annak előzményeit. Az első világgéggel foglalkozva nem lehet nem beleütközni a Nagy Háború – s talán az egész világtörténelem – leghíresebb kémnőjének regényes és drámai történetébe, ugyanakkor a globális mészárlás apokaliptikus katasztrófája relativizálhatja egyetlen egyén tragédiáját. A római La Sapienza egyetemen francia irodalmat oktató *Giuseppe Scaraffia Mata Hari utolsó napjai (Gli ultimi giorni di Mata Hari)* című könyvének majd’ tíz oldalnyi bibliográfiája is (135–144. o.) csupán ízelítőt ad a szépséges és rejtélyes kalandornőről szóló, szinte áttekinthetetlenül bőséges szakirodalomból (melyből magyarul kevés mű jelent meg: korábban *Earl Rider–Tábori Pál, C. Brown, Paul Guimard* és *Tolnai Kálmán*, újabban *Marijke Huisman* munkája). És akkor még nem szóltunk a filmekről, köztük a legklasszikusabbról, Greta Garbo főszereplésével...

Scaraffia az 1917-es francia hadi helyzet kontextusában értelmezi, úgy szólván abból vezeti le, tragikusan következetes képletszerűséggel, a világhírű kémdrámát. Franciaország a remélt rövid háború és gyors győzelem, az 1870-es porosz háborúért vett reváns helyett vérfürdővel, a főváros újbóli elestének veszélyével, a vereség rémével kényszerült szembenézni, az utóbbi következtében akár egy új, az egykori Kommünhöz hasonlatos forradalommal is. Kellott valami belpolitikai villámhárítót találni, magyarázatot a kudarcokra, ha már a fronton a győzelmet kivívni bajos volt, így alakult ki és nőtt gigászivá a háborús konfliktusok elkerülhetetlen hátszínházi velejárája, a kémhisztéria (7–8. o.). A katonapolitikai propagandának kapóra jött, hogy Mata Hari személyében a kémveszélynek olyan megtestesítőjét tudták felmutatni, aki más szempontokból is jól hasznosítható szimbólum volt. Jelképe egy „dekadens” korszaknak, melynek erkölcsi „züllöttségét” felelőssé lehetett tenni a franciák elpuhultságáért, régi erényeik lehanyaglásáért. Ráadásul a táncosnő idegen volt, külföldi, holland nemzetiségű, aki, az

erotikumot egzotikummal vegyítve, önmaga körül a legendáknak oly sűrű, átláthatatlan kódét támasztotta, hogy abba minden rémképet, szörnyalakat, kimérát bele lehetett látni vagy képzelni. A dúsgazdag hölgy fényűző életmódja miatti irigység gondoskodott a többiről. Már fénykorában a „végzet asszonya” lett, új Salomé – bukásában a végzet lesújtotta nővé vált. (9–12. o.). A szerző tanulságos paradoxonra mutat rá: „A történelem iróniájából épp azok a szélsőjobboldali szalonok kedvelték leginkább, amelyek később a lehangosabban követelték a fejtét.” (13. o.) Paradoxon? Irónia? Talán kegyetlen és gonosz logika: a bűntudat és a „túlzó kompenzáció” erkölcstelen, képmutató, gyáva logikája.

Áldozat volt Mata Hari? Milyen értelemben? Minek az áldozata? Önnön szédületes karrierjéé, amely az alapvetően megváltozott környezetben szakadékba vitte? Kalandorságáé? Pénzéhségéé? A machiavellista államrezné? Pierre Bouchardoné, a vérbíróé, akit Georges Clemenceau („a Tigris”) is „nagy inkvizítornak” nevezett? (112–113. o.) Az „embervadászé”, aki állítólag „zsákmánya” koporsója fölött azt „mormogta elégedetten”: „Még ha ártatlan volt is, el kellett tűnnie!” (95–96. o.) Miféle bíró az, aki halálra ítéel egy vádlottat, noha bűnösségében nem biztos?

Abban viszont mindenki egyetértett, hogy „Mata Hari hősként halt meg” (96. o.), saját szavait idézve, „jó”, vagyis (mert a kettő nála egyet jelentett) „szép halállal” (84., 87. o.). Amikor fiatal férfiak milliói estek el a harctereken, Mata Hari a siralomházban azt mondta az őt vigasztaló apácának: „Megmutatom ezeknek a férfiaknak, hogyan tud meghalni egy nő!” (88. o.) Ambivalencia mindhalálig? Vagy katartikus átlényegülés vértanúvá, hősi halottá? A nagy színésznő végóráján is szerepet játszott? Ha igen, a legnagyobb szerepét. „Utolsó előadása” révén (97. o.) lett – akár tetszik, akár nem – a huszadik század egyik női „ikonja”. A dekadentizmus fő törekvéseinek egyike volt az életet művészi alkotássá formálni. Mata Hari a halálát is azzá akarta tenni.

Hogy ez sikerült neki, nem csupán színészi tehetségének és lelkierejének köszönhető. Hanem azoknak az íróknak, költőknek, művészeknek is, akik felé az életrajz – helyesebben inkább halálrajz – szerzője, irodalomtörténészként, megkülönböztetett figyelemmel fordul. *Virginia Woolf, Claude Debussy, Filippo Tommaso Marinetti, Isadora Duncan, Ernest Hemingway, Arthur Conan Doyle, Marcel Proust, Georges Bernanos, Gabriele D’Annunzio, Louis Ferdinand Céline*: mind részei és alakítói lettek a Mata Hari-mítosznak (21–84. o.). Mert Mata Hari sokkal inkább mítoszhősként, kultuszfiguraként, mint reális történelmi személyiségként halhatatlanult. Ez „menti” és magyarázza a Scaraffia-könyv „irodalmias” jellegét és azt, hogy

a legendás szépasszony bűnösségének vagy büntelenségének kérdésében bizonytalanságban hagyja olvasóit.

Az ambivalencia, a titok élteti a mítoszt. Kereken száz éve. S immár mindörökre. A Mata Hari-irodalom gyarapodik tovább.

Giuseppe Scaraffia: Gli ultimi giorni di Mata Hari (Mata Hari utolsó napjai), UTET – De Agostini Libri, Novara, 2015, 144 o.

Madarász Imre

Erőszak és együttélés. Muszlimok és keresztények mindennapjai Koszovóban (1870–1913)

Az *Oliver Jens Schmitt* bécsi iskolájában (Koszovóról és a nemzeti eszme fejlődési stációiról írt művét a balkanisták gyakran forgatják) doktorált *Eva Anne Frantz* a Balkán világához nem a központi hatalom törekvésein, hanem a helyi lakosság mindennapi érintkezési gyakorlatán keresztül közelít, mely egyaránt felöleli a felekezetek közötti békés és a felekezeten belüli erőszakkal végződő konfliktushelyzeteket. Természetesen a felekezetek közötti erőszakot is tárgyalja, de ez az amiről mindenki tudni véli, hogy ez volt az általános, noha *Csaplár-Degovics Krisztián* kutatásai is rámutattak, hogy (1) a politikainak minősíthető gyilkosságok számát jóval felülmúlja a „a mindennapi erőszak” áldozatainak száma,¹ (2) az intraetnikus leszámolások ugyanolyan súlyúak, mint az interetnikusak, tehát ez utóbbiak csak az érem egyik oldalát reprezentálják.² A mű fő mondanivalója éppen az, hogy a balkáni társadalmakat számos egyéb törésvonal hatja át, melyeket a nemzeti-felekezeti ellentétek alá besorolni téves, noha látszólag kézenfekvő, hiszen látványos, és legalábbis Huntington civilizációs konfliktuselméletével³ könnyen magyarázható. A szerző kiindulópontja azonban (1) az,

1 Demeter, G. – Csaplár-Degovics K.: Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of Ottoman Central Power (1903–1912). *Hungarian Historical Review* 3, 2014/3 pp. 609–650.

A Macedónia kb. nyolcadát kitevő skopjei szandzsákban fél év alatt több mint 100, politikai indítással nem rendelkező gyilkosság történt 1905 körül (már a nagyhatalmi reformok után!), míg egész Macedóniában 1906-ban kb. 1000 politikai gyilkosság történt Harry Lamb konzul szerint. (Idézi Balogh Á.: A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban, 1897–1912. Szeged, 2012.)

2 Douglas Dakin statisztikája (*The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913*. Institute for Balkan Studies, 1966, 1993), mely kimutatja, hogy a leggyakrabban bolgárok voltak az áldozatok, megint csak látszólag erősíti a felekezetek közötti konfliktusok dominanciájáról szóló teóriát, hiszen a „bolgárok” lakosságárányukhoz képest nem voltak lényegesen felülreprezentáltak, másrésztől a bolgár áldozatok zömét bolgárok ölték meg a csoporton belüli rivalizálás eredményeként. (Az is tény viszont, hogy a görögök és szerbek célpontjai is bolgárok voltak: esetükben a belső megosztottság minimális volt).

3 Huntington, S. P.: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa, 2015.

hogy más általános érvényű modellek (*Georg Elwert* Gewaltgemeinschaft-jai „erőszak társadalmai”) ugyanúgy magyarázó erejük, illetve (2) a *Fikret Adanir* által hangoztatott paradoxon, miszerint az Ottomán Birodalmat egyaránt tartották „multikulturális Paradicsomnak” (megengedte a felekezeti nemzetek alapján történő szerveződést, amit pl. a franciák nem) és „török rémuralomnak”. Leszámítva az utóbbi kijelentés pontatlanságát (a török etnikai kategória, a birodalmon belül pedig különbségtétel vallási alapon – muszlim-nem muszlim – volt), a XIX. század függetlenségi mozgalmi és háborúi ez utóbbit valószínűsítik. Ugyanakkor rögtön felvetődik a kérdés: ha a birodalmat valóban mindig mindenütt ez az elnyomás jellemezte, akkor hogyan lehetett sikeres az ottomán állam a Balkán meghódításának időszakában (olyannyira, hogy *McGowan* szerint a XVIII. századra a balkáni lakosság csaknem 40%-a volt muszlim, ami tömeges betelepüléssel nem magyarázható). (Aki olvasta Nesri krónikáját a birodalomalapító Ottomán tetteiről, annak világos, hogy a kegyetlenkedés és elnyomás mellett egyébként legalább látszólag toleráns együttélési formákat is kialakítottak, mely ráadásul tudatos stratégia volt).⁴ Valószínűbb tehát, hogy a két kijelentés mindegyike releváns, de eltérő korban és régióban.

A recenzió írója korábbi műveiben kifejtette,⁵ hogy a Balkán népeit gazdasági prosperitás esetén nem különösebben foglalkoztatták a felekezeti-etnikai ellentétek, és hajlottak a birodalmi centrummal való kooperációra. Tehát lehetséges volt ideig-óráig működtetni egy ideológiai kovász nélküli konglomerátumot (az oszmanizmust nem tette magáévá még a muszlim elit sem, nemhogy a keresztény). Általános érvényűnek tekinthetjük, hogy gazdasági prosperitás esetén kisebb a törésvonalak mentén formálódó krízisek valószínűsége, míg gazdasági válsághelyzet esetén annak társadalmi vetülete a törésvonalak mentén manifesztálódik elsősorban (mely lehet osztály-alapú, privilégium-alapú, felekezeti, etnikai alapon szerveződő, stb.).

Eva Anne Frantz a vallási-etnikai konfliktusok sokszínűségét, hátterét mikroszintű kutatások segítségével vizsgálja egy minden tekintetben (vallás, etnicitás, társadalmi struktúra, gazdasági rendszer) vegyes lakosságú és periferikus helyzetű térségben levéltári források sokaságát felhasználva (a szerző jelenleg éppen egy ötkötetes forrásgyűjteményt szerkeszt az osztrák-magyar konzulok térségre vonatkozó jelentéseiből a HHSTA archívuma alapján). A szóösszetétel első helyén azért a vallás szerepel, mert számos

4 Ti. a krónika retrospektív, valójában a birodalom XV–XVI. századi politikájáról nyújt információt, nem (csak) az államszervezésről.

5 Demeter G.: A Balkán és az Ottomán Birodalom II. Gazdasági és társadalmi átalakulások a XVIII. század végétől a XX. század közepéig. Bp. MTA BTK TTI, 2016.

csoport még konfesszionális nemzetként tekintett magára a vizsgált periódusban, tehát az identitását inkább a vallása határozta meg, mint a nyelve – vallása csak egy volt egy egyénnek, míg a többnyelvűség elég gyakori volt a régióban. A konfesszionális nemzet meghaladását a patriarchátuson belüli szakadás jelzi (1870: bolgár exarchátus megalapítása, 1879: belgrádi metropolia, 1896: prizreni metropolia a bolgár egyház előretörésének megállítására). Mindemellett hangsúlyozza, hogy a vallás sem determinatív: a Koszovóba bevándorló katolikus albánok iszlamizációja előrehaladott (bár sok a kriptokeresztény), de mégsem halványulnak el a rokoni kötődés szálai. Az albánok esetében a fis, a törzs, illetve a nagycsalád identitásképző szerepe nagyobb a vallásénál, a katonai szerveződés alapjául szolgáló bajrak pedig még a nagycsaládi-törzsi kötelékeket is felülírhatja (ezért is nehéz az albán nemzetet létrehozni a közös nyelv ellenére). A szerző úgy véli, az 1876–1878-as események befolyásolták döntően negatívan az együttélés egyezményes kereteit (bataki mészárlás, szerb etnikai tisztogatás Prokupljevban, Vranjevban).

A szerző nemcsak a konfliktushelyzeteket elemzi, hanem a békés együttélést lehetővé tevő belső szabályrendszereket, a szokásjogot is a gazdasági és politikai hanyatlást – és így a feszültségek kieleződését – hozó korszakban 1870–1913 között. (A kevésbé működő állami jogszabályokat és struktúrákat szintén ismerteti, de jó érzékkel nem ad nekik túl sok helyet egy olyan régióban, ahol az elméletet messze felülírta a mindennapok gyakorlati tapasztalata).

A szerző kutatásának alapjául nem az államhatalom vagy jogrend, hanem az „életvilágok” (Lebenswelt) állnak: e megközelítés újszerűsége abban rejlik, hogy a vizsgálat középpontjában a több felekezet interakcióit magába foglaló tér áll. Tehát a felekezeteket nem külön, a többiek világától elszigetelten vizsgálja, hanem a közösen használt tereken keresztül: a felekezetek belső szabályrendszere így másodlagossá válik, értelmet csak a többiekhez való viszonyuláson keresztül kap. A közös életter ugyanis akkor is rákényszerít az interakcióra (pl. piac, vasút gerjesztette urbanizáció, mely a tágabb értelemben vett Koszovóban⁶ sem volt elhanyagolható), ha különben a településen belül a szegregálódás dominál (mint a városokban a keresztény-muszlim városrészek, mahalék elkülönülése). Az együttélés vizsgálata során a szerző *Clifford Geertz* nyelvi fordulata értelmében nemcsak azt elemzi, hogy miről szólnak a források (statisztikailag mi a domináns), hanem azt is, hogyan szólnak meg a források szereplői, milyen fórumokat és

⁶ A vizsgált terület a Koszovói vilajet, mely nagyobb, mint a mai Koszovó (pl. Észak-Macedónia és Novi Pazár is beletartozik).

miért vesznek igénybe. Nála az etnicitás nem mint adott létező, hanem mint dinamikus formálódó struktúra jelentkezik, párhuzamosan a csoporttudat többi, gyakran fragmentálódáshoz vezető determinatív tényezőjével (osztályhelyzet, gazdaság, család, vallás, politikai beállítottság). A korábbi vizsgálatok viszont gyakran etnocentrikusak, s a szerb-albán konfliktusra összpontosítanak Koszovó kapcsán, noha ez csak a vizsgált korszak végén válik dominánssá. A nyugati historiográfia Koszovót az albán nemzeté válás kontextusában kutatja (kivéve *Schmitt* és *Malcolm* műveit), a szerbekről kevés szó esik, ráadásul *Clayer* bizonyította, hogy Koszovó konzervatív lakói – a Prizreni Ligát leszámítva – 1881–1912 között igen passzívak voltak e tekintetben. A szerbek az etnikai konfliktusokra szűkítik a térség történetét (*Batakovic*), s albán erőszakról beszélnek, az albánok nagy része pedig éppen fordítva: szerb etnikai tisztogatást vizionál (ráadásul össze-mossa a helyi szerbek és a szerb állam tevékenységét, ami nem tehető meg mindig), a szerző viszont a reflektív történetírás képviselője, s részletesen elemzi a főbb munkák előnyeit és negatívumait.

A mű a historiográfiai összefoglaló után a vizsgálati keretek megadása során foglalkozik az etnikai-felekezeti viszonyokkal és az ezt körülvevő „szakmai számháborúval”, a természetföldrajzi adottságok biztosította lehetőségekkel és korlátokkal, a természeti adottságok gazdaságra gyakorolt helyzetével, a földműves-pásztor ellentéttel, a város-vidék dichotómiával, a városi életformával, városfejlődéssel. Ezt követően a lokális és regionális aktorok, ágensek szerepével foglalkozik, s jó, részletekbe menő leírást ad a tartományi szint alatti közigazgatás működéséről egészen a falufőnökök kötelességeig és végrehajtó hatalmuk korlátozottságának ismertetéséig. Érzékletes leírást ad az adókról, a mögöttük lévő valóságról: az elégtelen közigazgatási apparátusról, az illegális adókról, védelmi pénzekről, banditizmusról, az adó és a katonai szolgálat elkerülésének módjairól, az állam tekintélyének hiányáról. Ismerteti a vallások és az iskolarendszer működését és szerepét a társadalmi kohézió fenntartásában. A következő – negyedik – fejezetben a „mi” és az „ők” számos definíálási lehetőségét elemzi, s kitér olyan ritkán, kétértelműen vagy (esetlegesen tudatosan) rosszul, torzítva használt fogalmak tartalmának változására is mint a torbes, gorán, pomák, ószerb, arbanasi, arnautasi, rája, gyaur stb. Elemzi a lokális (helyhez kötött) identitás viszonyát a vérségi alapú és azt meghaladó szintű (vallási és etnikai) identitásokhoz, és a „másról” alkotott kép ilyen módon módosulásait. Az ötödik fejezet az együttélés társadalmi gyakorlatával foglalkozik, kommunikációs élethelyzetek elemzését tartalmazza (többnyelvűség, város és falu viszonya, városon belüli élethelyzetek, nyilvános és köztereken való

kapcsolattartás, a magánélet – barátság és házasság – és a mindennapi valósággyakorlat). A hatodik fejezet az előző ellenpéldájaként a konfliktushelyzetekre helyezi a hangsúlyt (ennek több mint 10 fajtáját megkülönböztetve a felekezeti és etnikai jelleg nélküli rablástól a montenegrói határkonfliktuson át a nemzetlen belüli bandaháborúig és a szomszédos kisállamok gerjesztette politikai motivációjú banditizmusig). A fejezet záró részében az erőszak, mint az ottomán reformtörekvésekre adott (inadekvát?) válasz jelenik meg. Míg az eddigi fejezetek a „békeidőszak” konfliktusforrásaira és helyzeteire fókuszálnak, a hetedik fejezet a konfliktusok egy sajátos formájával, a háborúkkal foglalkozik. A kötetet egy tartalmas szöveget (magyarázatokkal), az elmondottak alapján frontierzónának tekinthető terület térképei és a helynévvariánsok zárják a bő bibliográfia mellett.

Noha az igen jól szerkesztett műben komplex társadalmi körképet igyekszik adni, a szerző munkamódszerére és következtetéseire itt csupán egy – több fejezetből kimazsolázott példával – a fegyverviselés következményeivel kívánunk rávilágítani. A fegyverviselés egyértelműen az állam gyengeségének jele (hiszen az erőszak monopóliuma az utóbbit illeti a modern interpretációk szerint), különösen akkor, ha ez regionális mintázatot mutat, s nem egy kiváltságolt csoport sajátossága. Márpedig noha birodalomszerte csak a muszlimoknak volt fegyverviselési joga (helyesebben a katonai funkciót betöltő aszkeri rend tagjainak), Koszovóban fegyverek nemcsak a csendőri funkciót betöltő katolikus albán fandiknak (ez is kuriózum, hiszen az ortodoxok pl. 1903-ig alulreprezentáltak voltak a csendőrségben), de (szemben más tartományokkal) az ortodox szlávoknak is voltak. Igaz, őket a muszlimok rendszerint feljelentették, ha maguknál tartották a lőfegyvert (tehát az egyenlőség nem érvényesült teljes mértékben), de legalább otthonaikban nem kutakodtak. Ez persze azt is jelentette, hogy egy kisebbségben lévő ortodox csoport nem távolodott messze lakhelyétől, ha nem volt szükséges. A fegyverviselés viszont magában hordozta az önbíráskodás csíráját. Az ugyan nem deríthető ki, hogy a fegyverviselés az állam gyengeségének oka, vagy inkább következménye, de mindenképpen annak jele: ahol az állami igazságszolgáltatás nem elég hatékony, ott ez az egyén (vagy inkább a közösség) feladatává válik. Az albánok által élvezett „privilegiumok” (a fegyverviselés érdekében azzal érveltek, hogy védekezniük kell a montenegrói határbetörések ellen, de valójában az is ugyanannyira meghatározó volt, hogy a szokásjog gyakorlatilag nőnek tekintette a fegyvertelen férfit) már a birodalmi reformok előtt komoly problémaforrássá váltak. A centralizálási és uniformizálási kísérletek csak tetézték ezt. A vérbosszú és transzhumansz pásztorkodás létező gyakorlata

szintén racionálissá tette a fegyverviselést. A gazdasági migráció maga is növelte a konfliktus lehetőségét: a vándormunkások maguk gyakran fegyvert vagy lőszert csempészték haza Bulgáriából, Szerbiából, akár a politikai elköteleződés hiánya esetén is, egyszerűen azért, mert jó üzlet volt, hiszen volt rá kereslet. A csempészek zöme nem is albán, hanem gorán vagy torbes, azaz dibrai vagy Gorna Reka környéki muszlim szláv volt (érthetően nem volt munkavállalásuk útjában nyelvi akadály).⁷ Így fegyverezték fel magukat a drenicai rablók (akár 200 fős létszámot is elérhettek), akik tavasszal (mikor a paraszt kiment szántani), vagy ősszel (mikor a városba ment eladni portékáját) aktivizálódtak, s elsősorban békés, kis létszámú, fegyvertelen paraszti csoportokra specializálódtak (azaz ortodox szlávokra), hiszen ezt a csoportot tudta legkevésbé megvédeni az ottomán hatóság (egy külföldi utazó, vagy aromun kereskedő mellé mindig jutott 1-2 ór). Így, noha a célcsoport etnikailag jól körülírható volt, az ellenük irányuló támadásoknak mégsem volt etnikai jellege. Ugyanígy e csoport politikailag nem volt aktív (télen nem aktivizálták magukat, az egyik legfontosabb ismérve a politikailag elkötelezett csetának, hogy télen is kénytelen „törvényen kívüli” maradni, elkerülendő a bázisul szolgáló hátszínre ért atrocitásokat egy másik cseta, vagy az ottomán haderő részéről). Mikor 1870 után az ottomán hatóságok ellen fogtak fegyvert, ennek is csak az volt az oka, hogy a rend helyreállítása okán az ottomán kormányzat Drenica térségébe erősebb államapparátust helyezett (volna). E jelenség ráadásul szintén nem etnikumhoz kötött: a pejei szerbek ugyanígy rablásból éltek (megjegyzendő, hogy voltak adómentes és földbirtokos ortodoxok is, tehát még a kisparaszti életformát folytató gazdálkodók egy része sem volt rája), mint a drenicai albánok. Ugyanígy a védelmi pénzszedése is gyakorlattá vált (éppen az erőszak korlátozása volt a célja, de ritkán volt eredményes: Jolovce falu 1500 piasztert fizetett egy bandának, hogy békén hagyják, de ez nem jelentette azt, hogy meg is védik egy másik, éppen arra járó bandától, mely kifosztotta a falut). Lehetséges, hogy a piaci napok számának korlátozása is azt a célt szolgálta (amellett, hogy az eladó több településen is tudta kínálni portékáját, így nagyobb volt a vevőköre), hogy korlátozzák a konfliktushelyzetek kialakulását (a vasút mentén fekvő Ferizaj kivételével a többi városban csak 1-1 piaci nap volt hetente).

Amíg a csendőrség létszáma kicsi volt és ráadásul több havi késéssel kapták a bérüket, nem volt meglepő, hogy keresetüket maguk is rablással és jogalap nélküli bírságotlással, hatalommal való visszaéléssel egészítették ki,

⁷ S a kialakult kapcsolati háló érthetővé teszi az 1913 őszi kialakult albán–macedón–bolgár együttműködést („harmadik” Balkán-háború) a szerbek ellen felekezeti hovatartozástól függetlenül.

még egy 1900-as jelentés szerint is. 1903 után viszont, mikor a műrzstegi megállapodás eredményeként ortodox keresztények, szlávok is nagyobb számban lehettek csendőrök, ez megint nem a helyzet konszolidációját, hanem a konfliktusforrások eszkalációját jelentette. Mindezek után nem meglepő, hogy a privilégiumaihoz és hagyományaihoz (ide tartozik vezető ottomán tisztviselők hidegvérű meggyilkolása is, mint 1875-ben majd 1904-ben – már a reformok után) ragaszkodó lakosság elutasította a centralizációt: a népszámláláson való részvétel szabotálása (ez az adózás miatt volt fontos) és a katonai szolgálat megtagadása (sokan felfedezték keresztény gyökereiket) csak az enyhébbik eset volt: a koszovói vilajetben teljesen megszokott volt, hogy állami tisztviselőt posztja elhagyására kényszerítettek. A lakosság 1880-as lefegyverzését irányító Haszán pasa missziójának kudarcára mi sem utal jobban, hogy nem találták meg az 1875-ös kajmakám-gyilkosság tetteseit sem (az állam presztízisének hiánya jól tükröződik a hivatalnokok védtelen helyzetén keresztül). A fegyverviselés, mely korábban az ottomán államhatalom támaszát jelentette, így vált egyre inkább konszolidációt gátló tényezővé. A koszovói „önigazgatást”, privilégiumokat tartósan felszámolni 1903, a nagy hatalmi beavatkozás után sem sikerült. A privilegizált fandi rendőrök szintén nem kívánták pozícióikat elveszíteni. A térség albánjait besorozni a modern ottomán hadseregbe szintén nem volt lehetséges: továbbra is basibozuk szabadcsapatokkal vettek részt a rendfenntartásban és háborúkban saját tisztjeik vezetése alatt.

Összességében az olvasó egy igen hasznos, friss szemléletű, a – nyugati történetírásban kulcsfontosságú – koncepcionális keret példák tucatjával alátámasztó, gyakorlatias megközelítése miatt a Balkán megértéséhez kulcsfontosságú művet vehet a kezébe – egyelőre német nyelven.

Eva Anne Frantz: *Gewalt und Koexistenz. Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo (1870–1913)*. (Erőszak és együttélés. Muszlimok és keresztények a későottomán-kori Koszovóban, 1870–1913) De Gruyter, Oldenbourg, München, 2016. 430 o.

Demeter Gábor

Magyar és olasz hadifoglyok cseréje az első világháború alatt és azt követően

Napjainkban, a Nagy Háború százéves évfordulójának aktualitása nyomán előtérbe kerülnek a „nagy világegés” történetének bizonyos feldolgozatlan kérdései. Ilyen kérdés többek között az, hogy milyen körülmények között éltek a magyar hadifoglyok az olaszországi fogságban. Eddig ugyanis kevés kutató vállalkozott a tábori körülmények bemutatására. A két világháború közötti időszakban, *Pilch Jenő* és társai szerkesztésében megjelent kétkötetes *Hadifogoly magyarok történetében* két fejezetet szenteltek az olasz fogság általános jellegű bemutatására. Jelenleg a Szamár-szigeti táborok történetét folyamatosan dolgozza fel *Margittai Gábor* és *Major Anita*, a szicíliai táborokkal pedig *Keglovich Rita* foglalkozott több tanulmányában. Az olasz történészek pedig nem kifejezetten a magyar hadifoglyok történetét vizsgálták az olaszországi hadifogság kérdésén belül: *Luca Gorgolini* szintén a Szamár-szigeti fogolytáborokról írta *I dannati dell’Asinara* című monográfiáját; *Alessandro Tortato: La prigionia di guerra in Italia 1915–1919* című kötete pedig az osztrák–magyar hadifoglyokon túl a német hadifoglyok olasz fogsági életét is bemutatja öt kérdés mentén (a hadifogság jogi szabályozása, tábori életkörülmények, a foglyok munkavégzése, a Monarchia megszűnéséhez való viszonyuk, hazatérésük).

Keglovich Rita 2016-ban, az Olaszországi Hungarológiai Szemle, azaz a *Rivista di Studi Ungheresi* új sorozatának 15. számában megjelent olasz nyelvű tanulmányában a Magyarország és Olaszország közötti hadifogolycsere körülményeit mutatja be. A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerzett diplomát történelem és olasz szakokon, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorandusza lett. Már korábbi munkáiban is foglalkozott az olaszországi hadifogsággal: 2005-ben a *Verbum* folyóiratban publikálta a szicíliai fogságról szóló cikkét (*Prigionieri di guerra ungheresi in Sicilia dopo la prima guerra mondiale*), 2007-ben pedig az Apáczai-napok tanulmánykötetében jelent meg a *Magyar hadifoglyok hétköznapi élete az olasz hadifogolytáborokban az első világháború alatt* című tanulmánya.

Tanulmánya elején, egy rövid bevezetőben felhívja a figyelmet arra, hogy bár a háborúban résztvevő országok 1907-ben aláírták a hadifoglyokkal való bánásmódot nemzetközi szinten szabályozó Hágai Egyezményeket, ezek nem bizonyultak megfelelőnek a Nagy Háborúban, mivel nincs bennük szó a foglyok cseréjéről és nem akkora hadifogolytömeg kezelésére tervezték, mint amekkora aztán a világháborúban keletkezett. Ennek a következménye az, teszi hozzá a szerző, hogy a fogolycserét az egyes országok közötti két-, illetve háromoldalú megegyezések szabályozták.

Az első fejezetben Keglovich a hadifoglyok számának alakulását részletezi. A háború után végzett számítások szerint az olasz fogságba esett osztrák-magyar katonák száma 570 és 590 ezer között volt, mindkét oldal szerint. Ám ezek a számítások túlbecsülték a foglyok számát, mely a későbbi kutatások szerint kevesebb volt: *Alessandro Tortato* szerint 477 ezer, *Barna János*, egykori hadifogoly szerint, aki a *Hadifogoly magyarok történetében* a félszigeti olasz táborokról szóló fejezetet írta, kb. 440 ezer. 1916 januárjáig 28 ezren kerültek olasz hadifogságba, már ez a szám is meglepte és nem várt helyzet elé állította az olasz vezérkart. Bár ezek zöme (mintegy 24 ezer fő) a szerb fronton esett fogságba, az antanthatalmak úgy döntöttek, hogy olaszországi fogolytáborokban helyezik el őket (ők kerültek aztán Albánián keresztül, majd tengeri úton Szardínia mellé, a Szamár-szigetre). 1917 januárjában már szűk 80 ezer foglyról kellett gondoskodnia Olaszországnak, s ez a szám másfél év alatt már 172 ezerre duzzadt. 1918 őszén, a nagyobb véráldozattal is járó csatákban (Vittorio venetói csata, piavei áttörés) 300 ezer osztrák-magyar katona esett olasz fogságba. Keglovich olasz levéltári statisztikákra, valamint olasz történészek munkáira hivatkozva állította össze ezt a „számadást”, melyet azzal zár, hogy nem talált arra vonatkozó adatot, hány magyar nemzetiségű katona esett fogságba. *A Hadifogoly magyarok történetében* is felhívták már a figyelmet arra, hogy az olasz hatóságok a Monarchia összes katonáját *austriaconak* nevezték írásban.

A tanulmány következő részében a háború alatti fogolycseréről olvashatunk. Ebben Keglovich leírja, hogy a háború második évében a hadifoglyok romló állapota kikényszerítette a kétoldalú tárgyalásokat a fogolycseréről, melyek során a vatikáni és a spanyol nagykövetség vállalt közvetítő szerepet. Hosszú tárgyalások után, 1916 novemberében született meg a megegyezés, mely az igen súlyos beteg katonák cseréjét szabályozta. Részletesen leírták, mik számítottak súlyos betegségeknek („grand blesses”): TBC, malária, vese- és keringési betegségek, gázmérgezés, hisztéria, epilepszia, idegrendszeri megbetegedések, tumorok, vakság, valamely végtag elvesztése. Erre azért volt szükség, mert mindkét fél – bár szeretett volna segíteni a szenvedő embereken – tartott attól, hogy ha a katonák hazakerülnek és meggyógyulnak, újra

bevetik őket a fronton. Következésképpen, a hazaküldött katonák száma viszonylag alacsony volt, mivel a kifejezetten harcképtelen katonákat engedték csak haza. A tábori orvosok állították össze a hazaküldendő foglyok listáját, amely alapján egy központi bizottság rendelte el a hazaszállítást. Havonta indult egy-egy csoport Monzába (először 1916 decemberében) – 1918-tól emellett Comóba is –, ahol a genfi vöröskereszt munkatársai fogadták a beteg foglyokat, valamint Luganóba, ahol a Monarchia hatóságai várták őket. Az 1917-es évben 202 tisztet és 2042 legénységi katonát szállítottak haza. Csak 1918 áprilisában már több mint 26 ezer fogoly tért haza Magyarországra. A tuberkulózisban szenvedőket külön szállították.

A tanulmány következő részében a háború utáni hazaszállításról ír Keglovich, melyet három további alegységre tagol. Először a foglyok hazatérésének politikai hátterét mutatja be. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása és az azt követő magyar belpolitikai instabilitás, valamint a szén- és pénzszűke megnehezítette a hadifoglyok hazaszállítását. A Károlyi-kormány elrendelte az előkészületeket a fogságot megírt katonák fogadására. Arra kérte az olasz hadügyminisztériumot, hogy indítsák útnak a hadifoglyokat humanitárius okokból és mert szükség volt munkaerőre a mezőgazdaságban. 1919 első felében bő, az év második felében szűk 11 ezer hadifogoly térhetett haza. A hazatérés 5 napot vett igénybe. A vonatok Villachban vagy Innsbruckban tartottak egy megállót, ahol a Monarchia utódállamainak képviselői és a Vöröskereszt dolgozói fogadták a katonákat. Minden költséget, ami a magyar hadifoglyok hazaszállítással volt kapcsolatos, a magyar államnak kellett kifizetnie. 1919 szeptemberétől azonban az igen nagyfokú szénhiány miatt az említett két városból naponta már csak 2–2 vonat indulhatott Magyarországra. A hazatérést az is nehezítette, hogy még nem történt meg az új országhatárok kijelölése. Ausztria ezen kívül attól is félt, hogy a hazatérő katonák forradalmat robbantanak ki, ezért egy olasz vezérkari forrás szerint kifejezetten kérték a hadifoglyok visszatartását. Az olasz kormány is lassította a folyamatot, mert ők azt szerették volna, ha előbb megkötik az érintett országok a békeszerződéseket és majd azok rendelkeznek a foglyok hazaszállításának körülményeiről – ezen álláspontjukat 1919 szeptemberében változtatták meg. A szerző rámutat, hogy a cseh-szlovák, a román és a lengyel állam hadifogly-haszállításra vonatkozó kérelmeit Olaszország politikai okokból előbbre vette az osztrákokénál és a magyarokénál. 1919 júniusában még szűk 80 ezer magyar hadifogoly várta a hazatérést. Keglovich egy komáromi tüzérhadnagy (D. F.) naplójából idéz, melyet Szénássy Zoltán közölt a *Honismeret*-ben. A napló sokat árul el a foglyok hazatéréséről; az idézett részből megtudhatjuk, hogy az olaszok cseh orvosokra és katonákra bízta a magyarok hazatérésének megszervezését, akiknek – saját elmondásuk szerint – nem állt

érdekükben a magyarok hazatérése. A magyar kormány 1922. december végén jelentette ki, hogy véget ért a magyar hadifoglyok állami költségen történő hazaszállítása.

A második alegységben a szerző két bekezdést szentel azoknak a hadifoglyoknak, akik nem kívántak hazatérni. Ezek a foglyok beilleszkedtek az olasz polgári életbe, és ha eleget tettek a követelményeknek (lakhely birtoklása, nyilatkozat arról, hogy meg tud élni a maga munkájából és esz-közeiből, „otthonról” lekért erkölcsi bizonyítvány bemutatása), akkor maradhattak. A pontos számuk azonban nem ismert.

Az utolsó alegységben pedig azokról a magyar foglyokról ír, akik számára a hazatérés már nem Magyarországra történt: *Europa ridisegnata – i prigionieri di guerra ungheresi oltre la vecchia frontiera*. Az egykori hadifoglyok körében valójában azok voltak többségben, akik aztán határon túl rekedtek. Ők új útlevelet kaptak, és nem ritkán még indulás előtt hangot adtak elégedetlenségüknek. A szerző az avezzanói táborban történt „rendbontást” hozza fel példának, amelynek során 4 ember (1 román őr és 3 hadifogoly) életét vesztette és százánál is többen megsérültek. Az olasz hadügyminisztérium az Erdélybe hazatérő egykori foglyok „megnyugtatóására” a békedelegáción keresztül kijárta, hogy az őket szállító vonatok megállót tartsanak Magyarországon.

Tanulmányát a szerző két rövid egységgel zárja. Az utószóban (*Epilogo*) a foglyok hazaszállításának végéről ír. 1920 júniusában indultak haza az utolsó magyar hadifoglyok. Voltak azonban olyanok is, akiket nem engedtek haza, mert még folyamatban volt a büntetésük, amit egy korábban elkövetett bűncselekményekért szabtak ki rájuk az olasz hatóságok. A Stefani hírügynökség több cikket is közölt szicíliai bányamunkára ítélt osztrák-magyar hadifoglyokról, de az olasz kormány tagadta, hogy dolgoztatta volna ott a foglyokat. Ugyanígy tagadta a bécsi lapok állítását is, mely szerint 1921 elején még voltak magyar hadifoglyok Itáliában.

A következtetések (*Conclusioni*) fejezetben a tanulmány eredményeinek rövid összefoglalóját olvashatjuk, melyben a szerző a fogolycsere megszerzésének és lebonyolításának nehézségeire helyezi a hangsúlyt.

Keglovich Rita tanulmánya hozzájárul az első világháború egy részletének megismeréséhez, és nagy segítségére van a témával foglalkozó kutatóknak. A tanulmány végén egy szűk féloldalas magyar nyelvű absztraktot is közzétettek.

Keglovich Rita: *Lo scambio dei prigionieri tra Italia e Ungheria durante e dopo la prima guerra mondiale*. In: *Rivista di Studi Ungheresi Nuova Serie*, 15. évf. (2016), 88–100.

A hidegháborús konfliktusok új hadszíntere: az olimpiai játékok

A sport és a politika összefonódása mély történelmi gyökerekre tekint vissza, különösen az újkori olimpiák vonatkozásában. Az 1970–80-as évek megrendítő viharokat és csatározásokat hoztak a sportdiplomácia színterén, ezeknek a nézeteltéréseknek pedig két óriási kicsúcsosodása volt, az emlékezetes 1980-as és 1984-es olimpiai bojkottok. A könyv szerzője a téma és a XX. századi amerikai diplomáciatörténet kiváló ismerője, *Nicholas Evan Sarantakes* (1966), a Rhodes Island-i U. S. Naval College docense, korábban több jelentős művet írt a második világháború amerikai-japán csatáiról, és a két ország diplomáciájáról. Sarantakes általam recenzált könyvének megírását főként a Nemzetközi Olimpiai Bizottság Lausanne-i levéltárában¹ végzett kutatása inspirálta. Ma az amerikai-japán második világháborús konfliktusok és kapcsolatok, az amerikai külpolitikai kapcsolatok és a kis hidegháborús sportdiplomácia nagy szakértőjének számít. Az olimpiai bojkottokkal kapcsolatban 2016-ig több tanulmánya és cikke is megjelent, melyeket saját weboldalán is feltüntet.²

A szerző olyan fontos témákat és kérdéseket vesz górcső alá művében, mint a Los Angeles-i és a moszkvai olimpia bojkottjainak elemzése és összehasonlítása, Jimmy Carter amerikai elnök szovjetekkel való kapcsolata, valamint a megkerülhetetlen Lord Killanin³ személye és szerepe a nemzetközi sportpolitikában és sportdiplomáciában. Az ír sportvezető és Carter elnök érdekellentéteinek és céljainak külön fejezetet szentel a szerző, aki olyan érdekességeket is boncolgat, mint a Coca-Cola vagy az NBC szerepei, vagy a szovjetek afganisztáni intervenciója. Felhasznált forrásanyagai között említ svájci, angliai, valamint amerikai levéltári anyagot az elnöki

1 Hivatalos nevén: Samaranch Olympic Studies Centre, Lausanne, Svájc.

2 Sarantakes weboldala: www.sarantakes.com

3 Teljes nevén Michael Morris Killanin, ír sporttisztviselő, 1952-től képviselte hazáját a NOB-ban, 1968-ban a szervezet alelnöke lett, majd 1972-ben Avery Brundage-t váltva a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnökévé választották. 1980-ban közvetlenül a moszkvai olimpia előtt mondott le, helyét Juan Antonio Samaranch vette át.

könyvtárakból is, nemzetközi sajtóanyagot, memoárokat. Felsorol továbbá oral history anyagokat, valamint kézikönyveket, amerikai és nemzetközi szakirodalmat is.

Fontos leszögeznünk, hogy az olimpiai mozgalom és az újkori nyári, valamint téli játékok sosem tudták magukat függetleníteni a nemzetközi politikától. Maga a szerző is megerősíti ezt az állítást már az első fejezetben, majd Killanin NOB-elnök munkásságán keresztül kezdi el ezt igazolni. Sarantakes kiemeli, hogy az 1970-es években az ír sportvezető hatására az olimpiai mozgalom sokat változott. Lord Killanin felismerte, hogy amióta Coubertin báró életre keltette az olimpiai játékokat, sok új lehetőség és kihívás jelent meg, amelyekre az IOC-nak⁴ reagálnia kell. A reklámok megjelenése, a sport elüzletiesedése és a politikai krízishelyzetek egyaránt jelentettek lehetőségeket és veszélyeket is. A NOB akkori elnöke, miután újraértelmezte az ókori Görögország olimpiáit és azoknak szellemiségét, arra a következtetésre jutott, hogy a modern olimpiai játékoknak is új szellemiségre van szüksége. Az ókorban a játékokat Zeusz isten tiszteletére rendezték, a versenyzők is érte küzdöttek. Killanin alap gondolata az volt, hogy a hagyományos „isten-képet” helyettesíteni lehet a „haza-nemzet-képpel”, vagyis az olimpikonok minden egyéb eszmét vagy politikai célt félretéve hazájuk dicsőségéért és saját elismerésükért küzdjenek. Erre az 1972-es müncheni terrorcselekmények fényében különösen nagy szükség volt. Killanin elve elnyerte a nemzeti olimpiai bizottságok tetszését is, de a soron következő, 1976-os montreali játékok nagy csorbát ejtettek rajta.⁵ Sarantakes továbbá fontos kritikai kiegészítést fogalmaz meg az elvvel kapcsolatban: például a Szovjetunió ukrán, kazah, vagy grúz származású, esetleg a hasonló problémákkal küzdő kínai, távol-keleti, vagy éppen a német származású atléták az egyesítés/megosztás negatívumai miatt biztosan máshogy látták a Killanin-féle elvet. A szerző szerint habár az alap gondolat túlélte az 1976-os eseményeket, a sebek nem múltak el nyomtalanul, sőt, egyenesen az afrikai országok cselekedete szolgáltatott alapot az 1980-as amerikai lépésekhez. Montreal után az IOC elfogadott egy alapelvet, mi szerint azokat az országokat, amelyeknek sportolói küldöttsége politikai okok miatt távol marad egy olimpiától, öt éves eltiltással kell sújtani. Killanin itt már elismerte, hogy a sport és a politika sajnos sokszor elkerülhetetlenül összefonódik, de kérte a világ nemzeteit, hogy a közös cél, azaz a versenyzés elé ne álljanak faji, vallási vagy politikai nézeteltérések, akadályok.

4 Teljes nevén International Olympic Committee (IOC), a Nemzetközi Olimpiai Bizottság neve és rövidítése.

5 23 afrikai ország bojkottálta az 1976-os olimpiát.

Mielőtt Sarantakes belemerne az afganisztáni intervenció részleteibe, az 1980-as és 1984-es olimpia összehasonlítása után Jimmy Carter politikai gondolkodását és az amerikai-szovjet kapcsolatokat tárja elénk, majd bevonja az összehasonlításba Killanin nézeteit is. A hidegháború történetében kulcsfontosságú momentumnak számít az 1975-ös Helsinki Záróokmány aláírása. Ezt a politikai kötelezettség vállalási egyezményt 35 ország, köztük a két szuperhatalom képviselői írták alá. Ennek hatására kezdett kibontakozni az úgynevezett helsinki mozgalom a Szovjetunióban, 1976-ban pedig megalakult a Moszkvai Helsinki Csoport, azzal a céllal, hogy nyomon kövesse, illetve számon kérje a szovjet kormányon a záróokmányban foglalt jogok érvényesülését. A csoport tagjait, Ludmilla Alekszejevát és Jurij Orlovot egy bebörtönzés után az ország elhagyására kényszerítették. 1978-ban az ő kezdeményezésük nyomán alakult meg a Helsinki Jogőr, amely valamennyi aláíró országban figyelemmel követte az emberi jogok érvényesülését.⁶ Jimmy Cartert, miután az 1960-as években két ciklusban szenátor volt Georgia államban, 1970-ben kormányzóvá választották. Carter már a szenátori időszakában is „a technokrata kormányzási megközelítéssel szimpatizált, amelyet később a Fehér Házban is alkalmazni szeretett volna.”⁷ Elnökként alapvető célja a közeledés politikájának folytatása volt a Keleti Blokk államai, elsősorban a Szovjetunió felé. Bécsben Brezsnjevvel aláírták az úgynevezett SALT-II egyezményt, diplomáciai kapcsolatokat létesített Kínával,⁸ engedélyezte Magyarországnak a Szent Korona hazahozatalát. Ezen lépéseit az amerikai sajtó is pozitívan értékelte, de nem kerülhet-e el a közvélemény figyelmét a sok negatív kritika sem. 1979-ben szakított az USA-barát nicaraguai diktátorral, Somozával, ez a szovjetek által támogatott sandinista mozgalom puccsához vezetett. A Carter számára viharos 1979-es évet tetézte a második olajválság miatt magasba szökő energiaárak problémája, valamint a november 4-én kirobbant iráni túszedráma is. Sarantakes elemzése 12 százalékos inflációról számol be, amely a gazdasági növekedés stagnálásával és jelentős munkanélküliséggel párosult, ez szintén nem tett jót Carter népszerűségének. A szovjet–amerikai kapcsolatok pedig újra mélypontra zuhantak az 1979-es afganisztáni katonai megszállás után.

6 Ezután sorra alakultak a helsinki bizottságok Nyugat-Európában, majd Kelet- és Közép-Európa, valamint a volt Szovjetunió országaiban, Magyarországon például 1989-ben jött létre. Az emberi jogokról szóló ún. Harmadik Kosár nagy szerepet játszott a szovjet csatlósrendszer felbomlásában, valamint a NATO-országokban működő polgárjogi aktivisták ajánlólevelévé is vált. Henry Kissinger: *Diplomácia*. Panem, Budapest, 759. o.

7 Sarantakes, 49. o.

8 Sarantakes kiemeli, hogy ezzel párhuzamosan megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Tajvannal, évekre megrontva ezzel a két ország viszonyát.

A megbékélési folyamat megszakadásának hozadékai a Carter-doktrína és a két ország közt újra kiéleződött diplomáciai csatározások lettek. A szovjetek és Brezsnyev abszolút nyeregben érezhették magukat, az USA tekintélyén viszont komoly csorba esett.

Ilyen helyzetben futott neki Carter és Killanin a kritikus 1980-as esztendőnek, amely a moszkvai olimpia éve volt. A város – Los Angeles-sel egyetemben – már az 1976-os játékokra is pályázott. Ekkor már tudvalevő volt az is, hogy a négy évvel később esedékes olimpiát viszont az amerikai város rendezheti meg. A szerző a sors furcsa fintorának (és Killanin elvének, közbenjárásának) tulajdonítja azt, hogy az 1980-as téli olimpiát Lake Placid, míg az 1984-eset Szarajevó rendezhette meg. Ugyanazon évben tehát a két szembenálló blokk egy-egy állama adott otthont a téli, illetve nyári világeseményeknek. A történetek fényében érthető volt, hogy Carter vissza akar vágni a szovjeteknek. Sarantakes szerint azonban az elnök nem pusztán bojkottot szeretett volna: komoly sebet akart ejteni a Szovjetunión. Retorikája teljesen megváltozott, gabonaembargót hirdetett a szovjetekkel szemben. Egyáltalán nem érdekelte a bojkott sportemberi vonatkozása, csak a visszavágáson járt az esze. Carter teljesen egyetértésben Brzezinskivel arra az álláspontra jutott, hogy a bojkott egyfajta jelzés lesz arra nézve, hogy a szovjetek nem tehetnek meg bármit, a sértő lépésekért valós árat kell fizetniük. Shirley Povich sportrovatvezető és újságíró, a Washington Post munkatársa még tovább ment ebben a kérdésben: szerinte az USA sportolóinak részvétele a moszkvai olimpián „gyalázat lenne az ország számára, hiszen a barátságos, nemzetért való küzdelem és az amatőrizmus betartása- különösen a szovjet blokkban- amúgy is csak álca.”⁹ Az elmérgesedő helyzet kiváltotta Killanin nemtetszését. Megnyilvánulásaiban egyre inkább bírálta Carter terveit és nézeteit. A Lake Placid-i téli olimpia megnyitóján februárban az elnök nevének említése nélkül azt mondta: „habár a sport sajnos gyakran összefonódik a politikával, naivság nélkül azt tudom mondani: a sportot és az olimpiai játékokat sosem szabad politikai célokra használni, különösen akkor, ha a cél elérése érdekében meg sem próbáltunk bevetni más politikai, diplomáciai vagy gazdasági eszközöket”.¹⁰ Az ír sportvezető korábban kijelentett elvei és gondolkodása szöges ellentétben állt Carter tervével és megnyilvánulásaival. Killanin igazából sosem mondta azt, hogy más eszközökkel nem szabadna a szovjetek cselekedetét szankcionálni; ő azt szeretete volna, hogy a sport és az olimpiai mozgalom – élükön a sportolókkal – ne lássa kárát a két szuperhatalom csatározásának. 1980. március 21-én Carter

⁹ Sarantakes, 84. o.

¹⁰ Sarantakes, 239. o.

elnök 150 sportoló és edző előtt bejelentette, hogy az Egyesült Államok az afganisztáni szovjet beavatkozásra adott válaszként bojkottálja a moszkvai nyári olimpiát. A döntés az USA „szövetségei” körében hamar népszerűsége és követendő példára talált (65 ország maradt végül távol a játékoktól), az ír sportvezető azonban próbálta lebeszélni Cartert a döntésről. Májusban az elnök munkahelyén, az Ovális Irodában találkoztak, de a meeting nem volt több pusztá időpocsékolásnál. Kettejük véleménye totálisan ellentétben állt a moszkvai olimpiával kapcsolatban. Memoárjaiban Killanin kiemeli, hogy az elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója komoly késéssel érkezett a találkozóra, ez a mentalitás pedig két dolgot tükröz. Egyrészt Brzezinski lassúsága azt mutatja, hogy vajmi kevés érdeke fűződött a sikeres, eredményes párbeszédhez, másrészt az eset jól mutatja azt, hogy Carternek a saját államapparátusán belül is elég gyenge befolyása és tekintélye volt. Az olimpiai mozgalom nagyon nehéz időszakon ment át, de miután az 1976-os játékok szülte politikai és pénzügyi nehézségekkel az alapelvek még megbirkóztak, Lord Killanin közvetlenül a moszkvai olimpia előtt a lemondás mellett döntött, helyét pedig Juan Antonio Samaranch vette át.

De hogy jön a képhe a Coca-Cola, a Levi Strauss, az NBC és más amerikai nagyvállalat? Miért tartja könyvében ezeket fontosnak Sarantakes? A válasz nagyon egyszerű: komoly gazdasági okokból. Közel 40 amerikai multi, magán és közép vállalat várta epekedve az 1980-as olimpiát, mint óriási reklám- és értékesítési lehetőséget. A Wall Street Journal januári felmérése szerint az 50 megkérdezett vállalatból mindössze négy támogatta Carter elgondolásait. A legtöbb üzletember az esetleges elvesztegetett lehetőség miatt aggódott. Habár a reklámok és hirdetőtáblák mennyisége már az 1970-es évektől ugrásszerűen növekedett a különböző sporteseményeken, az olimpia egyedülálló lehetőség lett volna, ráadásul mindez a szovjet tömbön belül, Moszkvában. Egyes becslések már februárban, a bojkott bejelentése előtt 50–100 millió dolláros veszteségről írtak,¹¹ átfogó elemzést pedig soha nem is mertek erről készíteni. A Coca-Cola és a Levi's már aláírt szerződésekkel rendelkezett, amelyeket vagy teljes egészében felbontani kényeszerültek, vagy súlyos veszteségek árán kénytelenek voltak módosítani. A legnagyobb csapást az NBC vállalat szenvedte el. A New York-i médiaóriás a szerződésben foglalt közvetítési és műsorórak csupán töredékét vállalta a bojkott bejelentése után, a kiutaztatni kívánt mediaküldöttségnek pedig mindössze 20 százaléka jelent meg Moszkvában a játékokon. Így következett be az a szituáció, amelyből mindenki sejthette, hogy csonka olimpiát rendeznek: az USA és a velük szolidaritást vállaló országok számára fenn-

11 Daily News, 1980. február 11.

tartott közvetítési boxok nagy része a sporteseményeken üresen kongott. Az olimpiára látogató szurkolók és érdeklődők viszont hozzájuthattak a Coca Colához és a Marlboro cigarettához is – igaz, annak a vételárnak a sokszorosáért, amelyet az amerikai jelenlét esetén kínáltak volna ezekért a termékekért.

A szerző egy rövid fejezetben beszél az 1984-es olimpiáról és előzményeiről is. Los Angeles városa egyedüli kandidálónként kapta meg a lehetőséget története során másodszor a játékok megrendezésére. Sarantakes inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy Carter elnök kudarcai után borítékolható volt a republikánus Ronald Reagan győzelme, irányítása alatt pedig kirobbant a kis hidegháborúnak nevezett újabb elhidegülési korszak. Samaranch NOB-elnök többször is felhívta a sportvilág figyelmét arra, hogy helyezték a sportot és a fair playt a politika elé. Az 1980-as események és a teljes elhidegülés fényében várható volt, hogy a szocialista blokk országai politikai okokból távol maradnak a Los Angeles-i olimpiától, noha a hivatalos kommunikációban a 84-es év áprilisáig ebből szinte semmi nem szűrődött át. Habár a szovjetek indokai teljesen mondvacsináltak voltak, Reagan elnök kormányzata 17 ezer fővel megemelte az olimpia biztonságáért felelős szervezet létszámát, valamint több mint 50 millió dollárt költöttek biztonsági és óvintézkedésekre már a játékok előtt. Marat Gramov szovjet NOB elnök először áprilisban fejezte ki aggodalmait a szovjet sportolók biztonságát illetően, majd májusban a távolmaradás bejelentésére is sor került. Ehhez az állásponthez csatlakozott 14 másik szocialista ország is.¹² Sarantakes kiemeli, hogy az olimpia sikeres és gazdaságilag jól kivitelezett lebonyolításában kulcsszerepe volt Samaranch, a NOB, Peter Ueberroth¹³ és a LAOOC¹⁴ kiváló együttműködésének. A június 4-re kitölt nevezési határidő lejártáig 142 ország nevezését fogadták el, akik 221 olimpiai bajnoki címért küzdhettek. Ezzel új rekordot könyveltek el, az USA politikailag erősebben került ki a csatározásból, legfontosabb hozadékként pedig az új NOB-vezetés, élén Samaranch elnökkel, új reményt adott a válságba került olimpiai mozgalomnak a megújulásra.

Sarantakes a záró fejezetben mérleget von az Egyesült Államok kis hidegháborús kül- és sportpolitikájáról, Carter elnöki tevékenységéről, va-

12 1984. május 8-án jelentette be a Szovjetunió, hogy távolmarad a játékoktól. Nem csatlakozott a szocialista kezdeményezésű bojkotthoz a Ceausescu által irányított önálló Románia, valamint Jugoszlávia és Kína sem támogatta a szovjetek politikai irányú döntését.

13 Amerikai sportvezető, az USA olimpiai bizottságának, valamint az 1984. évi nyári olimpia szervezőbizottságának az elnöke.

14 Los Angeles Olympic Organizing Committee, azaz a Los Angeles-i olimpia szervezőbizottsága.

lamint Killanin munkásságáról és az olimpiai mozgalom kihívásairól. Az 1980-as döntései miatt Carter szerinte óriásit bukott és nagy sebeket ejtett az olimpiai mozgalmon, és a kezdetben pozitív amerikai–szovjet kapcsolatok ápolása után országa külpolitikai kudarckokat volt kénytelen megélni. Killanin munkásságát szintén sikertelennek ítéli Sarantakes, mert gyenge vezetőnek tartja az ír lordot. Szerinte az őt megelőző Avery Brundage a tekintélyelvű, autoriter irányítási felfogása miatt sikeresebben koordinálta a mozgalmat, de a Killanint követő Samaranch munkáját a dinamizmus és a nyitottság miatt szintén jobbnak tartja.

Nicholas Evan Sarantakes munkája mindazok számára hasznos lehet, akik amerikai-szovjet külpolitikai kapcsolatokkal, sportdiplomáciával és a kis hidegháború időszakával foglalkoznak. A szerző a sport, az olimpiai mozgalom és a politika kapcsolatrendszerén keresztül sokszínű, érdekes, alapos kutatást tükröző munkát tár elénk. Mitchell B. Lerner, az Ohio State University docense a következőket mondja kritikájában: „Alapos, átgondolt és jól részletezett nemzetközi történelmi munka. A sport és a diplomácia metszéspontját briliánsan bemutató könyvről van szó.” Kyle Longley az Arizona State University kutatója szerint „Sarantakes sikeresen ötvözi a sportot a nemzetközi kapcsolatokkal.” Kiváló áttekintést ad az olvasó számára egy sokszor figyelmen kívül hagyott, ám annál fontosabb hidegháborús fejezetnek, amely nagyban hozzájárult a konfliktusok fellobbanásához az 1970-es évek végén. Átgondoltan és alaposan kutatott, jól megírt munkáról van szó, mindenkinek ajánlom elolvasásra!

Nicholas Evan Sarantakes: *Dropping the Torch: Jimmy Carter, the Olympic Boycott and the Cold War* (Az elejtett láng: Jimmy Carter, az olimpiai bojkott és a hidegháború), Cambridge University Press, New York, 2012, 340 o.

Debreczeni Márk

Az NDK-ban született – élet a fal árnyékában

A könyv szerzője, *Hester Vaizey* a Cambridge-i Egyetemen jelenkori német történelmet tanít, tagja a Clare College-nek. Korábban megjelent könyve: *Surviving Hitler's War: Family Life in Germany, 1939–1948*. Ebben az újabb kötetében azt vizsgálta, milyen volt az élete annak a 17 millió németnek, akik a vasfüggöny mögött éltek, milyen nyomot hagyott bennük a szocializmus.

A II. világháború után a győztes nagyhatalmak zónákra osztották Németország területét, majd 1949-ben megalakult a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) Bonn fővárossal és a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) Kelet-Berlin fővárossal. A szovjet zónából tömegesen menekültek át az emberek a nyugati országrészekbe. Az állandó embervesztés megállítására a keletnémet vezetés 1961. augusztus 13-án éjjel ketté osztotta Berlint egy fallal. A szovjet zónában lévő főváros körül volt zárva. Az NSZK-ban bőséges és színvonalas volt az ellátás, a szocialista országrészben a keresetek alig fedezték a megélhetést, áruhiány és sorbanállás volt, az emberek nem utazhattak, nem beszélhettek szabadon, a Stasi mindenkit figyelt. 1989 őszén már nagyon elégedetlen volt a keletnémet lakosság az állampárt, a SED politikájával.

Közben Gorbacsov meghirdette a glasznoszty és a peresztrojka politikáját, ami a szocialista uralom enyhítését, átszervezését jelentette, Lengyelországban a Szolidaritás tevékenysége eredményeképpen az 1989. júniusi választásokon a kommunisták kiszorultak a hatalomból. Magyarországon 1988 májusában eltávolították Kádár Jánost a vezetésből, majd az alkalmatlan Grósz Károlyt is, és Pozsgay Imre bejelentése után a kerekasztal tárgyalások előkészítették a többpárt-rendszerű szabad választásokat. 1989 őszén a magyar vezetés megnyitotta a szöges drótkerítést az osztrák–magyar határon, és 130 ezer keletnémetet átengedtek nyugatra. Gorbacsov berlini látogatásának és Günter Schabowski határnyitást említő beszédének hatására nagy tömegek tódultak az átkelőhelyekhez, és a megzavarodott örök átengedték őket. A vasfüggöny összeomlott. Az emberek eufóriában ünnepelték a fal ledőlését. Az NDK megszűnése elkerülhetetlen volt.

A keleti blokk más országaival ellentétben az NDK-nak volt egy virágzó nyugati társországa, amely támogatta az átmenet folyamatában. 1990 márciusában a keletnémetek Kohl pártjára, a CDU-ra, az ország egyesítésére szavaztak. A megvalósítás azonban nem volt egyszerű: mindkét félnek megvolt a maga hadserege, a szövetségi köre (a varsói egyezmény, illetve a NATO), és különbözött a jogrendszere, a nevelési, az adózási rendszere, a zászlaja, a himnusza. A keletnémetek marxizmus-leninizmuson nevelkedtek, azt tanulták, el kell törölni az osztálykülönbségeket, a nyugatiak kapitalista, fogyasztói osztálytársadalomban éltek. S ahogy eltűnt az NDK a szervezeteivel, üzleteivel, szokásaival mindenestől, úgy rendült meg a kelet-németek identitástudata. Elveszettnek érezték magukat. Mélyen beépült az idegrendszerükbe a szocializmus ideológiája, életmódja. Szabadok lettek, ám frusztráltak is egyszersmind. Németország még évekig „már nem két ország volt, de nem volt még egy ország sem”.

A *Wende* különbözőképpen érintette a korosztályokat. Az idősebbek egy részének váratlanul nyugdíjba kellett mennie, a többieknek új munkastílust, modern módszereket kellett megtanulnia. A fiataloknak azért volt nehéz, mert soha nem láttak mást, mint a szocializmust, s ez most összeomlott körülöttük. Nevelésükről addig a SED és Erich Honecker Tízparancsolata gondoskodott: a munkás-paraszt hatalom védelme, küzdelem a kizsákmányolás ellen stb. A gyerekeknek az Ifjú Úttörők 11 pontját szó szerint kellett tudniuk. A nagyobbak a szocialista ifjúsági mozgalom kirándulásait és az egymáshoz tartozást élvezték, de az ideológiát unták, és a nyugati televízió adásaiból egy más világ létezéséről is értesültek.

A fal lebontása után a fiatalok életéből eltűntek a kötelező mozgalmi programok, és most nem tudtak mit kezdeni a szabadidejükkel. Ültek a tévé előtt, és már a Coca-Cola sem volt újdonság. „A létező szocializmus” nem létezett, és az imperialista nyugatról kiderült, ott jobb az életszínvonal. Minden összezavarodott. A keletnémetek lélektani káoszba kerültek. Hogy megértsük őket, Hester Vaizey hirdetések útján olyan 1961 után született keletnémeteket keresett, akik hajlandók voltak beszélni NDK-beli életükről és a fal lebontása után szerzett tapasztalataikról. Harminc nyilatkozatból nyolcat közöl a kötetben. Az interjúk mellett a szerző felhasznált iskolai jelentéseket, fényképeket, Stasi-jelentéseket és korabeli naplókat. A nyolc nyilatkozat nyolc különböző élettörténetet tár elénk.

A személyes beszélgetés során a történész beszélgetheti, újra kérdezheti az emlékezőt. Ő viszont kihagy részleteket, változtat rajtuk, a saját szerepét rokonszenvesnek mutatja, vagy évek múlva másként emlékezik. Többen *nosztalgiával* gondolnak vissza a Kelet (Ost) biztonságos és egyszerű

életére. A nyilatkozók különbözőképpen beszélik el ugyanazt az eseményt. Mégis érdemes a kor tanúit meghallgatni, mert több vallomás közelebb visz a valósághoz.

Az első interjú alanya PETRA BLASS. November 4-én ott volt a tüntetők között az Alexanderplatzon. A tömeg szabad választásokat, szabad sajtót, utazási lehetőséget és a kormány lemondását követelte. Petra hitte, hogy reformok révén megteremthető „az emberarcú szocializmus”. A lány a *Wende* idején német irodalom szakos PhD-hallgató volt Berlinben a Humboldt Egyetemen. 22 éves korában belépett a SED-be. Az utazási tilalom miatt nem foglalhatott el egy felajánlott állást Rómában, de ez nem bántotta túlságosan. Elégedett volt az életével az NDK-ban: azt tanulta, amit szeretett.

A fal lebontása után választást tartottak az NDK-ban. Petra tagja volt a választást előkészítő bizottságnak. 1990. március 18-án a mielőbbi újraegyesítést ígérő CDU 40 százalékos többséget ért el. Petra félbehagyta egyetemi tanulmányait, és teljesen a politika felé fordult. Az NDK televíziójánál politikai műsorokat készített. Belépett az új kommunista pártba. A párt a 662 tagú új parlamentbe tizenhét tagot küldhetett, ezek egyike Petra volt. Sokan támadták, mert védelmébe vette az NDK rendszerét. Szomorúan látta, hogy a kelet-németek rohannak vásárolni, Coca-Colát inni, banánt venni. Szégyellte magát miattuk. Petra jól érezte magát az NDK-ban, de nem érez „osztalgiát” utána. Szerinte rosszul valósították meg a szocializmus elveit a gyakorlatban. A kapitalista rendszert antihumánusnak találja, ahol minden a pénzről szól.

CAROLA egészen más sorsról számolt be. Neki elege volt a szocializmusból, és 1989 januárjában beadott egy turistaútlevel-kérő lapot, és nem tért vissza az NDK-ba. Kivételes szerencséje volt, hogy átjuthatott. Azt kockáztatta, hogy nem látja többé a szüleit. Az NDK-ban viszont – úgy érezte – nincs jövője. A szülei szomorúak voltak, de elfogadták Carola döntését.

A lányt vonzották a Nyugat-kínálta lehetőségek, és taszították a Kelet-okozta frusztrációk. Szeretett volna könyvekhez, ruhákhoz, hanglemezekhez jutni, és csábította a sokféle lehetőség. Az NDK-ban nem beszélhetett szabadon, a Stasi mindenütt ott volt. Petrával ellentétben Carola világosan látta, hogy a szocialista gazdaságot ellátási nehézségek, sorbanállás, protekciózás jellemzi.

Carola szívesen járt templomba, bár tudta, vallásossága miatt nem tanulhat tovább. Érzékenyen érintette a környezetrombolás, amit a kelet-német nagyipar, különösen a bitterfeldi kémiai üzem végzett. Bántotta, hogy csak szocialista országokba utazhat. Ez a rendszer totalitárius, sztálinista, semmi köze a demokráciához – állapította meg. Az édesapja mégis belépett a

pártba, és Carola is tagja lett az FDJ-nek, mert alkalmazkodniuk kellett a körülményekhez.

1989 októberében Honecker lemondott, és a fal leomlott. Carola folytatta a tanulmányait a Humboldt Egyetemen. Rájött, hogy a Nyugat sem maga a boldogság: csak annak jó, akinek van pénze, mert a kapitalizmusban mindennél fontosabb a pénz. Carola megtalálta a helyét az egyesített Németországban, de visszatekintve katasztrofálisnak látja az NDK rendszerét.

A harmadik interjúból LISÁT ismerjük meg. Gondtalanul élte a teengerek életét Kelet-Berlinben. Nem ismert más körülményeket, ezért nem bántotta, hogy nem utazhat akárhová, szórakozásra pedig volt lehetősége. Azt tanulta, hogy Nyugat-Németország ellenséges ország, és sajnálta az ottani munkanélkülieket. Lisa elégedett volt az életével, nem akart gazdag lenni, sem egzotikus gyümölcsöket enni. A hiánygazdálkodás őt is bosszantotta.

Az állam az ő életébe is beavatkozott. Egyszer a nyugati nagybátyjától kapott egy Wrangler farmert, és majdnem bajba került a nyugati kapcsolat miatt. Máskor a barátnőjével beléptek a határt jelző tábla mögé, a rendőrség elfogta, és csak kihallgatások után engedte el őket. A rendszer tiltások közé szorította az embereket, Lisa mégis szeretett az NDK-ban élni, hiszen az volt az otthona.

Lisa előbb betűszedőként dolgozott, majd letette az A-szint vizsgáit, és német irodalom szakra készült, de csak angol-német szakon tanulhatott. Mást ez az állami kényszer kiborított volna, Lisa türelemmel elviselte. Még egy nagy sérelem érte: az udvarlója katonatiszt akart lenni. A Stasi nem engedte, hogy egy nyugati rokonsággal kapcsolatot tartó lány udvarlójából katona lehessen. A fiatalember karrierjének vége lett. A fal lebontásának éjszakáján Lisa is átment a nyugati oldalra sok ezer társával együtt. A lány nem bírálta az NDK rendszerét, így az sem bántotta őt. Csak az újraegyesítés után értette meg, mit veszített az ottani körülményekkel.

A következő elbeszélő MARIO. Ő pincérként dolgozott. A Schönefeld repülőtér éttermében találkozgatott homoszexuális nyugat-német politikus barátjával, mígnem a Stasi felszólította, szerezzen információkat nyugati barátjától. Mario ezt megtagadta. Ettől kezdve a Stasi a nyomában volt, figyelte, fényképezte. Mario nem bírta tovább, 1987 nyarán Magyarországon és Jugoszlávián át akart menni Nyugatra. Szökés közben elfogták. 1961 és 1989 között ezer embert lőttek agyon a berlini falnál, és 200–250 ezret csuktak börtönbe szökés miatt. Mariót zárt teherautón a berlini Stasi-börtönbe vitték. Megalázták, nappal nem ülhetett le, éjjel nem hagyták aludni. Három hónapig egyedül volt egy cellában. Ügyvédet nem kapott.

Szerencsére Mario bekerült *Barbara von Schulenburg* ügyvéd Stasi-rabokat mentő programjába. Nyugat-Németország 1963 és 1990 között 3,8 millió nyugat-német márkát fizetett az NDK-nak 34 ezer politikai fogoly szabadon bocsátásáért. Egy-egy fogoly ára 100-120 ezer márka volt. Mariót 40 márkáért engedték ki a börtönből, és 1988 márciusában átsempészték Nyugat-Németországba. Hamarosan egy előkelő nyugat-berlini étteremben dolgozhatott. A fal ledöntése után összefutott a kihallgatójával, rátámadt, ezért elbocsátották az állásából. Mario összeroppant, öngyilkosságot kísérelt meg, kórházba került, ahol tíz éven át kezelték.

Mario az állambiztonsági irataiból később megtudta, hogy a legjobb barátja jelentette fel annak idején. Ezután senkiben nem bízott többé. Súlyos depressziójából kigyógyult, de még ma is pánikba esik, ha zárt teherautót lát. 2003 óta megfelelő nyugdíjat kap. Így már szabadnak érezheti magát. Felhőborítja, hogy a Stasi embereit nem büntették meg. Erich Mielke kevesebb mint három év börtönt kapott, Honecker elmenekülhetett Chilébe. Igaz, minden hatodik kelet-német a Stasinak dolgozott, nem lett volna praktikus ennyi embert megbüntetni. Az is bántja, hogy a diktatúra emberei ma jó állásokban vannak. Mario egész életével tiltakozik az NDK rendszerének fehérre mosása ellen.

KATHARINA apja plébános volt egy kis falusi protestáns gyülekezetben, és bátran szembeszállt a szocialista rendszerrel. Katharina sem lépett be az Ifjú Úttörők közé. Megtartotta vallásos hitét. A Stasi ügynökei még az iskolásokat is beszervezték besúgónak. Sokkal többen voltak, akik önként együttműködtek a titkosrendőrséggel, mint akik kényszerből tették ezt. A protestáns egyházak békeimákat tartottak a lipcsei Szent Miklós Templomban. Blues-miséket rendeztek, és a dalok szövegébe politikai mondanivalót kevertek. A kelet-németek özönlöttek ezekre a misékre. Ez hozzájárult a kommunizmus összeomlásához. Katharina eljárt ezekre az alkalmakra, ezért nem tanulhatott tovább. Ápolónő lett, majd magánúton letette az A-szint vizsgáit, és teológiát tanult. Nyugatnémet küldöttségektől megtudta, hogy nem igaz a rothadó kapitalizmusról szóló keleti propaganda.

1983-ban Katharina udvarlóját letartóztatta a Stasi röpcédula-osztogatás miatt. A fiatalember két évet ült börtönben. Szabadulása után összeházasodtak. Az első két év rémálom volt számukra, a Stasi zaklatta őket. 1989-ben megszületett első gyermekük. Alig tudták elhinni, hogy megnyílt a fal. Két és félmillió kelet-német ment át akkoriban Berlin másik oldalára. Mind-egyikük 100 nyugat-német márkát kapott a kormánytól. A keletiek habzsolták a déligyümölcsöket, hamburgert, nyugati csokoládékat, új farmerben feszítettek.

Katharina megjegyzi, hogy a fal leomlása után a nyugatiak lekezelték a keletieket. Feltűnt neki, hogy nem büntették meg a szocialista rendszer bűnöseit. Ő maga nem érzett nosztalgiát, hiszen a rendszer kirekesztette volt.

Az embereknek annyira különböző emlékeik vannak az NDK-ról, mint-ha nem is ugyanarról az országról beszélhének. ROBERT apja az FDJ (a DISz-nek felel meg) funkcionáriusa volt. A család hitt a kommunista ígéretekben, és Robert is híve volt a rendszernek. Titokban ő is nézett nyugati tévét. Egyszer megtudta, hogy egy osztálytársa apja éppen az ő apjának telefonját hallgatja le. Robert tudta, hogy aki szökni próbált az NDK-ból, azt lelőtték, vagy börtönbe vetették. Ezt rendjén valónak gondolta, mert ezeket ellenségnek tekintette.

Robert ma történész, a nemzeti szocializmussal foglalkozik. Elutasítja, hogy az NDK-t a náci koncentrációs táborokhoz hasonlítsák, mert a nácik 12 év alatt 3,5 millió embert vetettek börtönbe, a SED negyven év alatt 225 ezret; a berlini falnál 138 személyt öltek meg, a náci érának 6 millió zsidó áldozata volt. Robert ma is védelmezi az NDK-t. Gyerekként vágyott Matchbox-játékokra, bördzsekire, de ezért nem ment volna a falon túlra. Az NDK volt az otthona.

Robert és a kelet-németek eleinte csupán a szocializmus keretén belül szerettek volna reformokat. A gyors egyesítés után úgy érezték, Kohl „kolonizálta” őket. A nyugatiak csak a gyors profit-szerzés lehetőségét látták náluk, például értékes ingatlanokat vettek keleten. (A keletiek 16 millióan, a nyugatiak 63 millióan voltak). Robert és társai nem akarják visszahozni a szocializmust, de „osztalgiával” gondolnak vissza rá. Bántja őket, hogy az egyesülés nem az egyenlőség alapján ment végbe.

MIRKO apja marxizmus–leninizmust tanított az egyetemen, odaadó híve volt a szocializmusnak, és besúgója a Stasinak. Nyugati rokonaival szakított. Mirko maga is vezető lett a szocialista ifjúsági szervezetben. Elégedett volt az NDK-beli élettel, nem vágyott nyugati árucikkek után, nem akart utazgatni sem.

Később észrevette, hogy erős a militarizmus, rosszul élnek a nyugdíjasok, nem szabad beszélni a Stasiról, sem a nyugatnémet tévé műsorairól. Egyre súlyosabban nehezedett rá a rendszer. A tanárok zaklatták a hosszú hajáért. A Stasi embere arra próbálta rávenni az osztályban a fiúkat, hogy vállaljanak 3 év katonaságot, akkor felveszik őket az egyetemre. Egyik gyerek sem vállalta, de ez megviselte Mirkót. 1989. október 1-jén elborzadva látta, hogy a rendőrök verték azokat, akik kimentek az állomásra a Prágából érkező 4500 keletnémet menekült elé. Ekkor kilépett a szocialista ifjúsági szervezetből, és csatlakozott a LILA mozgalomhoz. Ez a csoport több sza-

badságot és a két fél ország egyesítését követelte. A fal lebontása után beírta a füzetébe, hogy megveti a szocialista rendszert. Az iskolából eltűntek a kommunista tanárok. Apja elvesztette az állását. Mirko többé nem beszél vele politikáról. A fiatalember később repülőgép-mérnöknek tanult. Belevetette magát a politikába, tagja lett a liberális Szabad Demokrata Pártnak (FDP). Mirko látja, hogy sokkal jobbak a lehetőségek az egyesült Németországban, de mindennél fontosabb a pénz, és nem mindig érdemes kimondani, amit gondol. Mindenesetre örül, hogy véget ért a szocializmus.

PEGGY az NDK-ban, Prenzlauban élt, 10 éves volt a fal ledöntése idején. Leghőbb kívánsága volt, hogy finom nyugati Hanuta kekszet ehesen. Az édesapja 1989 szeptemberében át akart szökni az NSZK-ba, de visszafordult. Peggy azt tanulta, hogy odaát embertelen világ van, óriási a munkanélküliség. 1990-ben a család átment nyugatra, és egy kedves helybeli megautóztatta és megvendégelte őket egy MacDonaldban. Peggy barátai rosszabbul jártak, őket ki akarták rabolni. Igaznak tűnt, hogy nyugaton sok a drogos és a bűnöző.

A keletiek a nyugati országrészben úgy érezték, hogy lenézik őket, hogy minden elveszett, amiért korábban dolgoztak. Peggynek, mivel kicsi volt még, nem kellett szembenéznie a Stasival. Kellemes úttörő kirándulásokra emlékezett, a papír- és ronggyűjtésekből volt egy kis zsebpénze is. Meg van győződve róla, hogy az újraegyesítés rontott a keletnémetek életminőségén. Már 26 éves korában vállalt gyereket, míg a nyugati nők számára első a jó anyagiak megteremtése. Ma szabadúszó történész, így több időt tud a gyerekeivel tölteni. Számára a család az érték, nem az anyagiak, és úgy látja, kelet-német ismerősei sem lettek boldogabbak az egyesülés után. Sok koldust lát, az NDK-ban nem találkozott velük. Nosztalgiával gondol rá, hogy az az idő nincs többé. Peggy élete végéig vegyes érzelmekkel fog gondolni a fal leomlására. Végül is nem bánja, hogy kétféle politikai rendszert ismert meg.

A német újraegyesítés 1990. október 3-án hivatalosan megtörtént, de a megosztottság érzése nem múlt el. A népben kétféle végletes emlék él az NDK-ról. Az egyik a Stasi büntetteit idézi, a másik valami rózsás szocialista utópia képét mutatja. A nyolc személy elbeszélése e nézetek árnyalatait tükrözi aszerint, hogy milyen volt a helyzetük az NDK társadalmában.

Kétségtelen, hogy a Stasi tevékenysége, a börtön, a fizikai, lelki kínzások, a besúgóktól való rettegés mély nyomot hagyott az emberekben. A Stasi 91 ezer alkalmazottja és 173 ezer „segítője” messze meghaladta a Gestapo hétezer létszámát. Ezen kívül tízezer fős elit csapat és 47 ezer határőr állt a párt rendelkezésre. A kelet-németek egy része mégsem tapasztalta

állandóan a Stasi jelenlétét. Bízott a pártban, nem tudatosult benne, hogy diktatúrában él.

Az újraegyesítés után sokan csalódtak. Ideológiai okból azok, akik hittek a szocializmus közösségi eszméiben, ehelyett versengő, individualista világban találták magukat. Mások gazdasági okokból jártak rosszul: 8000 állami vállalkozás került magántulajdonba, és bezártak egy nagy szénbányát, így milliók váltak munkanélkülivé. Sokan nem tudták megfizetni a vágyott cikket, utazást; a fizetésük a nyugatiakénak egyharmada volt. Végül súlyosan frusztrálta őket, hogy hálát vártak tőlük azért az évi 140 billió német márkáért, amit a nyugat-német adófizetők rájuk költöttek az 1990-es években.

Érdekes, hogy még Mario és Katharina is, akiknek súlyos szenvedésben volt részük, azt mondták, a hétköznapi élet nem is volt nagyon rossz az NDK-ban. A többi szereplő különböző mértékben érezi veszteségnek a szocialista millió megszűntét. Szokásaikban, viselkedésükben, értékeikben még sokáig tovább él a szocialista szocializáció, de minden nosztalgia ellenére a szereplők egyike sem kívánja visszahozni az NDK-t – foglalja össze Vaizey.

A kötet a nyugati olvasók számára bizonyára sok újdonságot tár fel. Nekünk már kevésbé, mivel mi megismerhettük a szocialista rendszer ideológiáját, gyakorlati működését. A magyar olvasó inkább úgy találja, Vaizey könyve nem érzékelteti eléggé annak a rendszernek a társadalomra és az egyénre nehezedő súlyát, amely elől csak az menekülhetett, aki kiszolgálójává szegődött. Az viszont nekünk is tanulságos, hogy hogyan birkóztak meg másutt a pártállami rendszerből a kapitalista rendszerbe való átmenettel. Bizonyos fókig segít a könyv megértenünk, miért gondolnak némelyek ma is nosztalgiával a szocializmusra. (Lásd Francois *Furet Lies, Passions* című könyvének ismertetését a KLIÓ 2016/2-es számában – University of Chicago, Chicago, London, 2014.)

A kötet végén részletes utalásokat, eligazító jegyzeteket találunk, amit 10 oldalnyi bibliográfia követ, és hétoldalas mutató zár. A könyv érdekes, könnyed stílusú, ajánlható egyetemistáknak, egy-egy fejezet középiskolásoknak is, és mindenkinek, akit érdekel, hogy milyen volt az élet az NDK-ban, hogyan érintette az embereket a rendszer hirtelen megszűnése, és hogyan tudtak alkalmazkodni az új körülményekhez.

Hester Vaizey: *Born in the GDR – Living in the Shadow of the Wall* (Az NDK-ban született – Élet a fal árnyékában) Oxford University Press, Oxford, 2014. 224 o.

Fodor Mihályné

Mitől jó elnök egy amerikai elnök?

Az Egyesült Államok politikai berendezkedése régi téma, éppen úgy, mint a világra gyakorolt befolyása, különösen a huszadik és a huszonegyedik században. Ezeknek az erőknek egyik főszereplője a mindenkori amerikai elnök. A mára már joggal „a világ legerősebb emberének titulált” személy olyan geopolitikai tényező, ami értelemszerűen felhívja magára a figyelmet, akár az utca emberéről, akár politikai elemzőkről legyen szó. A jelenlegi könyv ez utóbbi helyzetből indul ki. *Joseph Nye* politológus az amerikai elnöki hivatalban rejlő lehetőséget keresi és próbál válaszokat adni bizonyos kérdésekre, mint például mennyivel tud az elnök hozzájárulni az Egyesült Államok erejéhez a világban, hogyan tudja elősegíteni hazája domináns szerepét, vagy játszott-e egyáltalán ilyen szerepet a mindenkori elnök a huszadik század folyamán.¹ A könyvet az idén januárban történt elnöki beiktatás különösen aktuálissá teszi.

A könyv első fejezete az elméleti háttérrel foglalkozik. Nye megkülönböztet „transzformációs”, illetve „inkrementációs” vezetőket. Míg az első kategória olyan politikai vezetőket jellemez, akik nagy változásokat kívántak elérni, amihez persze vízió és megfelelő implementációs potenciál szükséges, addig a második kategóriába tartozók nem lépnek fel ilyen tervekkel, inkább a status quo-t kívánják fenntartani, akár bel-, akár külpolitikáról legyen szó, és csak apró lépéseket tesznek esetleges változások irányába. Ezen belül egy vezető vagy kemény erőtechnikát alkalmaz (szervezési képesség és politikai alkudozás, illetve megfélemlítés), vagy inspirációs megoldást keres és ezért a puha erő dominál technikájában (érzelmi intelligencia, vízió és kommunikáció). Természetesen nem kényszerzubbonyról van szó, és egy-egy politikai vezető hivatali idejében egyik kategóriából a körülmények hatására a másik kategóriában találhatja magát (például háborúk, gazdasági

¹ Joseph Nye a Harvard Egyetem politológusa, jól ismert gondolkodó, számos könyv szerzője, többek között *Power and Interdependence: World Politics in Transition* (1977), *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* (1990), vagy *Soft Power: The Means to Success in World Politics* (2004). Ez utóbbi koncepció, a „puha erő” fogalma az ő nevéhez fűződik.

krízis vagy belpolitikai válság esetén). Ezekhez társul az elnök kontextuális intelligenciája, vagyis az adott helyzetben rejlő lehetőségek felismerése és megfelelő kiaknázása. Nye nyolc amerikai elnökre koncentrált abban a nagy időszakban, amikor az amerikai vezető szerep látványosan megnőtt a világban. A szerző, némileg talán önkényesnek tűnő, de koncepciójának megfelelő négy időszakot és az ezekben hivatalban lévő elnököket vizsgálja abból a szempontból, hogy a jó vezetői készségek milyen fajtái járultak hozzá az Egyesült Államok példa nélküli pozíciójához a huszadik században.

A 2. fejezetben Nye történelmi körutazásra invitálja olvasóit, mely a huszadik század külpolitikai szempontból jelentős elnökeit veszi lajstromba. Noha Theodore Roosevelt transzformációs vezetőnek számít, külpolitikai szempontból sikertelen volt, hiszen nem volt képes az országgal elfogadtatni azokat a külpolitikai szempontokat, amelyeket korábban felismert, és ennek megfelelően lavírozta a megváltozott erőegyensúlyi világba hazáját. Míg saját maga választott utódja, William Howard Taft nem volt sem alkalmas sem képes külpolitikai szempontból előremozdítani az ország helyzetét, Woodrow Wilson sok mindent megváltoztatott. Noha Wilson a belpolitikában akart elérni nagy változásokat, és ezek közül sokat sikeresen meg is valósított, a külpolitikai színtéren az esetlegesség jellemezte, és az első világháború nem tervezett lépésekre kényszerítette. Noha morális és az amerikai kivételességet szajkózó külpolitikai céljai rövidtávon sikeresek voltak, a párizsi béketárgyalással és a békeszerződés ratifikálásának a Szenátus általi elutasításával Wilson végső soron kudarcot vallott. Franklin Delano Roosevelt ösztönös politikusként sosem akarta nagyon megelőzni a társadalmi bázist, így a növekvő veszélyektől terhes nemzetközi színtéren is Pearl Harborra volt szüksége, hogy az ország külpolitikáját drasztikusan új irányba vihesse, és hogy ebben kövessék az amerikaiak. Noha utódja, Harry Truman nem volt a külpolitika terén nagyon képzett, és nem is voltak nagy változtatásokat előirányzó tervei, mégis az ő elnöki éve alatt változott meg jelentősen az Egyesült Államok külpolitikája. Ahogy Nye fogalmaz, „Stílusa az erő technikáját használta, de elnöki éve alatt megtanulta, hogy váljon transzformációs külpolitikai vezetővé”. (45.) Dwight D. Eisenhower sem akart nagy ívű dolgokat véghezvinni, mégis reális és hidegfejű külpolitikájával sikerült megszilárdítania az amerikai erőfölény meglévő státuszát, ezzel segítve elő a lassan beköszönő amerikai érárt. Ronald Reagenről Nye megállapítja, hogy valóban transzformációs elnök volt, és természetesen volt szerepe a hidegháború lezárásában, ezt nem lehet csupán neki tulajdonítani, hanem sok más szerencsés körülmény egybeesésére is szükség volt ehhez. Reagan jó politikusként valóban sikeres külpolitikát folytatott, de

Nye szerint egyéni érdemei messze fel vannak nagyítva. Utódjára, George H. W. Bush-ra jutott a hidegháború valódi lezárása, és noha nem rendelkezett nagy ívű vízióval, nem volt jó kommunikátor, nem volt transzformációs elnök, mégis hatalmas változásokat vezényelt le sikeres módon. A lényeg ebben az, érvel Nye, hogy függetlenül a vizsgált elnököktől, az Egyesült Államok nagyon nagy valószínűséggel ugyanúgy eljutott volna arra az előkelő helyre, ahova a hidegháború lezárásával lépett. De a különböző elnökök döntései sok apró dolgot megváltoztattak, és emiatt időben hamarabb, vagy éppen később ért el Amerika bizonyos fázisokat. De a kép vegyes: egyik elnök sem volt kifejezetten transzformációs vezetői ambíciókkal rendelkező személy és nem feltétlen tudtak felmutatni ilyen sikereket. Többen közülük nem is terveztek nagy változásokat, mégis ügyesen elérték azokat.

A 3. fejezet etikai kérdéseket feszeget, és ezen a dimenzió belül vizsgálja az említett nyolc amerikai elnököt. Nye rendszerében lehet egy vezető effektív vagy etikus (a kettő nem zárja ki egymást), s ezen belül három rubrikát különböztet meg: célokat, eszközöket és következményeket. Ezen a hálózaton belül próbálja értékelni a nyolc elnök külpolitikai sikereit, illetve kudarcait. Természetesen egy politikai vezető hatalmas dilemma előtt áll: saját morális elveit kell a választópolgárok által is elvárt célokkal összeegyeztetni, és ez sokszor gyakorlatilag lehetetlen. Nem csoda, ha az elnökök rendre beszennyezik a kezüket. Nye szerint az elnökök megítélésében szerepet játszik „karakterük és céljaik orális minősége, de éppen úgy kontextuális intelligenciájuk is, amikor a célokat és eszközöket mérlegelik. A morális víziót körültekintő realizmusnak kell egyensúlyban tartania ahhoz, hogy ésszerű esélye legyen a sikerre”. (97) Miután a fent említett kategóriák alapján értékeli az elnököket, Nye némileg talán meglepő döntésre jut: a legkiemelkedőbb elnök a vizsgáltak sorában George H. W. Bush (1989–1993). Azok, akik minél nagyobb változásokat akartak elérni, akik nagy inspiratív erővel és vízióval rendelkeztek, Bush-nál sokkal gyengébben szerepeltek Nye elképzelt ranglétráján. Ez irányú konklúziója tehát az, hogy a helyzetet jól felismerő, az intézményi hálózatot jól kihasználó, apró lépésekkel és nem túl nagy kockázatot vállaló elnök lehet a „legjobb”, még ha nem is a legünnepelebb.

A 4. fejezetben Nye az eddig eltelt rövid huszonegyedik századot vizsgálja a két elnök, George W. Bush és Barack Obama fényében. Bush transzformációs elnök lett, noha nem annak indult, és a mostani konszenzus fényében sikertelen külpolitikát folytatott. Obama épp csak elhagyta a Fehér Házat, ennek fényében nem lehet igazán megvonni elnöksége mérlegét,

de mindenképpen visszafogottabb és realistább éveket tudhat maga mögött, mint Bush.

Nye egy kis előzetekintéssel zárja könyvét. Ennek lényege, hogy a közeljövőben két nagy horderejű változás lesz megfigyelhető a világ erővonalait illetően: egyrészt erőeltolódás lesz keleti irányba, másrészt a kormányzatoknak egyre nagyobb szerepet kell engedniük – s így a hatalmat is megosztaniuk – a nem-kormányzati szervezetekkel (NGO). De mint megállapítja, az Egyesült Államok sokáig vezető szerepben marad, s nem csupán megkérdőjelezhetetlen katonai erejének köszönhetően. A háromdimenziós sakkasztáblán, a másik két szinten (gazdasági erő, illetve nemzetek feletti kérdések) is jól áll, s ezeket kell ügyesen kombinálnia a mindenkori elnöknek célra vezető külpolitikával.

Nye könyve érdekes, de azért egy-két ponton támadható. Némileg önkényes az, ahogy pont ezt a nyolc elnököt választja ki, noha persze szinte mindegyikük valóban fontos elnök volt. Az Eisenhower utáni húsz évet (öt elnök) nem tárgyalja, ezzel azt sugallva, hogy akkor az amerikai vezetői állapotban a világban nem történt komoly változás. Bizonyos szempontból védhető ez az álláspont, de túlságosan leegyszerűsítő. Mindenképpen érdekes lett volna legalább John F. Kennedy elnöki figuráját megvizsgálni. És nem világos az sem, hogy 1992-vel miért ér véget az amerikai elsőség időszaka, hiszen sokan a hidegháború végétől számítják az igazi amerikai primátus kezdetét.

Ráadásul a kategóriák, amiket Nye felállít, noha izgalmasak és van bennük tanulság, kissé kényszerzubzony-kategóriák. Nem lehet egy elnököt „bezárni” ezekbe a kategóriákba, mert akkor más szempontok nem érvényesülnek. És George H. W. Bush az egyetlen (William Howard Taft-et nem számolva, aki vajmi keveset tett valóban hozzá az Egyesült Államok felemelkedéséhez), aki csak egy ciklust töltött a Fehér Házban, s ennek a szempontnak is hangsúlyt kellett volna kapnia az elemzésben. De az biztos, hogy egyet lehet érteni a szerző végső konklúziójával: „az elnököknek növekvő számú kérdéssel kell szembenézniük, amelyek között a kívánt eredményhez az kell, hogy Amerika erejét nem csak mások felett, de másokkal is használja”. (159)

Joseph S. Nye, Jr., *Presidential Leadership and the Creation of the American Era* (Elnöki vezetés és az amerikai kor megteremtése) Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2013. xiv + 183 pages

Peterecz Zoltán

HISTORIOGRÁFIA

Napóleon kontinentális rendszerének historiográfiája, különös tekintettel a francia birodalom északi régióira és a Rajna partvidékére

A forradalmi háborúk és a Napóleon névvel fémjelzett korszak egyik és talán legfontosabb mozgatórugója a brit-francia konfliktus volt. Saját kutatásaim során a két hatalom között kiélesedő gazdasági szembenállásra igyekszem helyezni a hangsúlyt. Ebből a szempontból a Nagy-Britannia és a francia birodalom között zajló háború csúcspontja az I. Napóleon által 1806 novemberében életbe léptetett berlini dekrétum volt. A Nagy-Britanniát Európától elválasztó zárlat rendelkezéseinek kihirdetésével és az egyes európai államok csatlakozásával létrejött a francia császár kontinentális rendszere is. Habár a berlini dekrétum által csúcsra járatott gazdasági háború és az ennek folyamán kialakult napóleoni kontinentális rendszer kutatása meglehetősen alulreprezentált a korszak más szegmenseihez képest, ennek ellenére is számos mű látott napvilágot a témával kapcsolatban. Jómagam is, saját vizsgálódásaim során a téma kutatásában eddig marginális szerepet betöltő gazdasági háborúval, annak eszközeire és hatásaival foglalkozom. Forrásaimat igyekszem elsősorban lokális halmazokba rendezni, melyek a kontinentális rendszerrel együtt járó gazdasági háborúra legérzékenyebb régiók alapján válnak szét. Ennek a módszernek köszönhetően öt nagyobb forráscsoporttal rendelkezem: A birodalom északi régiói és a Rajna partvidéke; Málta és Itália (ide tartozik Szardínia és Szicília is); az Ibériai-félsziget és Gibraltár; Franciaország partvidéke; nem utolsó sorban pedig egy egyéb kategória, melybe az előbbieken felsoroltak egyikéhez sem kapcsolható forrásokat helyezem (ide tartoznak például a tilsit-i béke utáni orosz határokkal foglalkozó források). Mivel eddigi munkám során az Európa északi partvidékéhez és a Rajna mentéhez kapcsolódó forrásokat sikerült teljes mértékben feldolgoznom, így a kontinentális zárlat ehhez a régióhoz kapcsolódó historiográfiáját fogom részletesebben bemutatni jelen dolgozatomban.

A XX. században, mintegy ötvenévnyi eltéréssel két cikk is összegezni próbálta a kontinentális zárlattal kapcsolatos, szinte megszámlálhatatlan mennyiségű kutatást. 1913-ban *Marcel Dunan* publikálta figyelemre méltó cikkét *Le Système continental*¹ címmel a *Revue des Études napoléoniennes* hasábjain, majd 1966-ban *Roger Dufraisse* készített új mérleget a témával kapcsolatos kutatások eredményeiről *Régime douanier, blocus, système continental*² címmel a *Revue d'Histoire économique et sociale* című lap oldalain. Dufraisse már a fent említett cikkében is utalt a kutatások rendkívüli mennyiségére, melyek az azóta eltelt újabb ötven évben tovább gyarapodtak. A kontinentális zárlattal kapcsolatban több összefoglaló jellegű mű látott napvilágot. Az első 1850-ben született *Wilhelm Kiesselbach* tollából *Die Kontinentalssperre*³ címmel, mely mára a történészek számára természetesen meglehetősen elévült szakirodalomnak számít, de mondhatni jövőbe látó, hiszen a XX. századi kutatások számos irányvonalára tapintott rá.

A kontinentális zárlattal foglalkozó kutatások nyomán született munkák egészen az 1950-es évekig alapvetően két irányba mutattak. Ilyen formán Napóleon kontinentális rendelkezései vagy az anyaország számára teljesen negatív hatást kiváltó defenzív politikai lépésként lettek értelmezve, vagy ennek teljes ellentétéként, mint a Nagy-Britannia gazdasági fölényére komoly veszélyt jelentő offenzív, gazdasági háborús lépésekként. Az előbbi az úgynevezett pesszimista, az utóbbi pedig az optimista álláspont. Jelen historiográfiai összegzésben azonban csak a napóleoni birodalom északi régiójával foglalkozó jelentősebb kutatásokat fogom ismertetni, melyek érdekes módon az esetek túlnyomó többségében az optimista álláspontot igyekeznek alátámasztani. Ez is bizonyítja, hogy a kontinentális zárlatról kialakult, alapvetően negatív képet nem érdemes azonnal, feltételek nélkül elfogadnunk.

Már a kortársak is többször fordultak a téma felé elemző jelleggel. Egy névtelen amerikai utazó, akit később könnyedén sikerült azonosítani a publicista *Robert Walsh*-sal, 1807-ben körbejárta a francia birodalmat és 1810-ben, Londonban kiadta részletes, tudományos elemzését *A Letter on the Genius and Dispositions of the French Government, including a View of the Taxation of the French Empire*⁴ címmel. Az Angliában tett hasonló uta-

1 Dunan, Marcel: *Le Système continental: Bulletin d'histoire économique*. In: *Revue des Études napoléoniennes*, 1913/III. 115–146.

2 Dufraisse, Roger: *Régime douanier, blocus, système continental*. In: *Revue d'Histoire économique et sociale*, Párizs, 1966. 518–543.

3 Kiesselbach, Wilhelm: *Die Kontinentalssperre* in Ihrer ökonomisch-politischen Bedeutung. Stuttgart, 1850.

4 Walsh, Robert: *A Letter on the Genius and Dispositions of the French Government, including a View of the Taxation of the French Empire*. London, 1810.

zások után mindent nagyon különbözőnek látott és ítelt meg. Elemzésében írt a helyi és nemzetközi kereskedelmi tevékenység folyamatos leállásáról, a nagyvárosok elnéptelenedéséről és pusztulásáról, a rozoga kereskedelmi épületekről, az üres kikötőkről és a mindent átható szegénységről.

„... a kontinentális városok lakossága nyomorban él, és nemhogy a fejlődés apró szikráját láttam volna, épp ellenkezőleg, az épületek romokban heverték...”⁵

A szerző mindezt a francia birodalmi kormányzat hibás és makacs ipar- és kereskedelempolitikájának tulajdonította. Az általa és a hozzá hasonló kortársak által képviselt álláspontokat mai napig gyakran idézik olyan munkákban, melyek a kontinentális zárlat negatív hatásaival foglalkoznak vagy azokat helyezik előtérbe. Walsh azonban jóindulattal is csak egy szelektív tanúja volt a francia gazdaság 1807-es állapotának. Beszámolójában sajnálatos módon meghökkentően kevés specifikus adatot közölt az általa bejárt provinciákról, arról nem is beszélve, hogy meglepően kevésszer tett utalást nagyvárosokra, név szerint pedig szinte nem is említette azokat. Vitatható ugyan, de elég gyanús, hogy mindezzel az volt a célja, hogy Napóleont és politikai, kereskedelmi elképzeléseit a lehető legrosszabb színben tüntesse fel. További gyanakodásra ad okot az is, hogy információit és benyomásait legtöbbször „Párizs legfelsőbb, leginformáltabb köreihez”⁶ köti. A Walshnál jóval körültekintőbb *Philipp Andreas Nemnich* 8 kötetben adta ki feljegyzéseit a birodalom északi és keleti régióiban tett utazásairól 1809 és 1811 között.⁷ Műve arról tanúskodik, hogy habár a tengerparti térségben valóban tapasztalhatók voltak a depresszív körülmények, ezzel szemben a kontinentális nagyvárosok gazdasági állapota teljesen különbözött. A hamburgi származású utazó úgy gondolta, eltekintve az egyes iparágakban történt kisebb visszaesésektől, melyeket az 1808-ban kitört spanyol háború következményeként írt le, hogy az 1807-től 1811-ig tartó periódus a gazdaság növekedését eredményezte számos kontinentális térségben. Az ipar és kereskedelem Párizs és Lyon térségében, valamint a Rajnai Szövetség és Belgium területén is gyorsan fejlődhetett a teljesen védett hazai piacnak és a francia befolyásnak köszönhetően. Inkább ezt az álláspontot támasztják alá későbbi kutatások is. Például hiteles számlákra hivatkozva *Maurice Lévy-Leboyer Les Banques européennes*⁸ című művében kimutatta, hogy a

5 Uo. 189.

6 Uo. 229.

7 Nemnich, Philipp Andreas: *Tagebuch einer der Kultur und Industrie gewidmeten Reise*. Tübingen, 1809–11.

8 Lévy-Leboyer, Maurice: *Les Banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle*. Párizs, 1964.

francia pamutexport tízszeresére növekedett 1807 és 1811 között köszönhetően a jelentősen megnövekedett kontinentális piacnak. Emellett hozzáfűzi, hogy a francia selyem-, gyapjú-, egyéb textil-, félkész kohászati- és luxus-termékek forgalma is hasonlóan jó aránnyal növekedett.

A kontinentális zárlat megítélésében Napóleon 1815-ben bekövetkező bukását követően sem változott nagyot a helyzet. Ezen időszak ismertebb szerzői egyetértenek abban, hogy a birodalom északi része, a Rajna-mente és az elzászi régió is jelentős kereskedelmi és ipari növekedésen ment keresztül, a mezőgazdasági mutatók pedig az átlagosnál magasabbak voltak. Közülük néhányan ezt a növekedést a zárlat, vagy szélesebb értelemben véve a kontinentális rendszer hatásaként értelmezték. Valóban, főleg a berlini dekrétum kihirdetését követő első években mutatkozó pozitív hatások miatt a növekedést hozó időszakot elválaszthatatlanul a napóleoni uralom előnyeivel kapcsolják. Alig egy évtizeddel Napóleon végső veresége után jelent meg egy ilyen klasszikus, optimista ismertetés *Jean-Frédéric Aufschlager* vizsgálódásainak eredményeként. A *L'Alsace: Nouvelle description historique et topographique des deux départements de Rhin*⁹ címet viselő mű olyan személyes visszaemlékezéseken alapszik, melyek egyértelműen nem tették szimpatikussá a szerzőt a visszaállított Bourbon-hatóságok szemében. Bonaparte Napóleon korábbi támogatói közül akadtak olyanok, akik nagyvonalúbban és merészebben nem is nyilatkozhattak volna a Bourbon-restauráció ideje alatt.

„Helyreállt a rend, állandósult a köznyugalom; a törvényeket követte mindenki; ennél fogva a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem soha nem látott virágzásnak indult... A pénz örökös mozgásban volt és annak ellenére, hogy nagyobb adókat fizettünk, a lakosság egyre jobb körülmények között élt...”¹⁰

A napóleoni uralom alatt álló Strasbourg gazdasági viszonyait kommentálva, 1836-ban *Jules Sengenwald Aperçu historique et critique sur le commerce de Strasbourg, depuis la Révolution jusqu'à nos jours*¹¹ című művében aranykornak nevezi az 1806-tól 1815-ig terjedő időszakot és kiemeli, hogy a város történetében az 1808-as és 1809-es esztendő a valaha volt legnagyobb gazdasági bőséget és jólétet hozták.

A XIX–XX. század fordulójának neves kutatói, a történettudomány előrehaladásával, már nem tulajdonítottak komoly jelentőséget a korábban felsorolt munkáknak, naivnak és nagybolónak tartották őket. Ugyanakkor

9 Aufschlager, Jean-Frédéric: *L'Alsace: Nouvelle description historique et topographique des deux départements de Rhin*. Strasbourg, 1826.

10 Uo. 385

11 Sengenwald, Jules: *Aperçu historique et critique sur le commerce de Strasbourg, depuis la Révolution jusqu'à nos jours*. In: *Revue d'Alsace*, 1836/I. 197–209.

ezek a történészek is egyetértettek abban, hogy a zárlat első három-négy évében valóban általános virágzásnak indult a birodalom északi régiója. *Paul Darmstädter* 1904-ben megjelent könyvében a *Die Krisis von 1810/11*¹² című fejezetben kimutatta, hogy Strasbourg, az északi kereskedelem egyik központjaként fő haszonélvezője volt a zárlat rendelkezéseivel megváltoztatott kontinentális kereskedelmi útvonalaknak. Állítása szerint Strasbourg és a hozzá hasonló városok óriási gazdasági növekedést produkáltak a zárlat első éveiben. Habár egyetértett velük, de árnyalja ezeket a megállapításokat *Rodolphe Reuss*, aki az említett éveket egyfajta optimális periódusként, a lázas forradalmi időket követő, nyugodt és biztos anyagi jólétként értelmezte. A forradalom okozta sokkhatásból kilábalva Strasbourg kereskedelme újra virágozni kezdett, az elzászi mezőgazdaság feltűnő fejlődésen ment keresztül az ipari nyersanyagok iránt megnőtt keresletnek köszönhetően.¹³ *Félix Ponteil* *Essai sur l'histoire de l'Alsace*¹⁴ című művében kifejti, hogy a Konzulátus, majd a császári hatalom Elzásznak és ezzel együtt az északi régióknak egyfajta gazdasági életerőt biztosított. A szerző utal az általános jólétre, valamint Strasbourg-ra, amely egy Rajna menti, regionális központból a kontinens vásárközpontjává nőtte ki magát.

„A hitellehetőségek határtalanok voltak, a pénz szabadon áramolhatott. A jólét egyre csak terjedt.”¹⁵

A katonai vásárok, a szabályozottan és rendszerben működő vízi és szárazföldi kereskedelem és természetesen a szüntelen jelenlévő csempészet mind hozzájárultak a régió általános jólétéhez.

Paul Leulliot, a XIX. század egyik legtermékenyebb, Európa északi régióival foglalkozó történésze osztja a korábbiakhoz hasonló optimista fel fogást. Először egy 1928-as tanulmányában,¹⁶ később pedig 1959 folyamán, több kötetben megjelenő művében¹⁷ a birodalmi Kereskedelmi Kamara jelentéseire támaszkodva elfogadta azt az állítást, miszerint Strasbourg a napóleoni birodalom exportjának legalább a harmada ment keresztül. Ugyanakkor azt is kiemeli, hogy a városon keresztül bonyolították le a bi-

12 Darmstädter, Paul: *Die Verwaltung des Unter-Elsass unter Napoleon I. (1799–1814)*. 1904. 631–672.

13 Reuss, Rodolphe: *Histoire de Strasbourg depuis ses origines jusque' nos jours*. Párizs, 1922.

14 Ponteil, Félix: *Essai sur l'histoire de l'Alsace*. Strasbourg, 1937.

15 Uő. uo. 79.

16 Leulliot, Paul: *L'Alsace en 1815*. In: *Revue d'Alsace*, 1928/LXXV. 65–553.

17 Uő.: *L'Alsace au début du XIXe siècle. Essais d'histoire politique, économique et religieuse (1815–1830)*. S.E.V.P.E.N, Párizs, 1959.

rodalmi import egyharmadát is, mely jelentős előnyökhöz juttatta a helyi kereskedelmi közvetítőket és szállítókat. Számos történéssel vitatkozva Leulliot 1812-t jelölte meg a negatív fordulat évének, azonban azt az állítást egyelőre nem lehet cáfolni, miszerint a zárlat éve alatt könnyebben és gyorsabban lehetett meggazdagodni, mint a restauráció idején, főleg ha azokat a helyi kereskedőket vizsgáljuk, akiknek sikerült rátapintaniuk a csempészet és fekete kereskedelem szerteágazó hálóira is. Helytálló azon állítása is, miszerint a Rajna partvidéke a kontinens kereskedelmi központjává vált a kontinentális zárlat éve alatt.

A vizsgált periódus egyik legrészletesebb elemzését *Fernand L'Huillier* jegyzi. Korábbi kutatásait összesítve, 1951-es művében¹⁸ arra a következtetésre jutott, hogy Strasbourg kereskedelemben betöltött szerepe a zárlat ideje alatt óriási mértékben megnőtt, kiemelkedően pedig 1808-09 folyamán. A város Európa kereskedelmének motorjává vált, a szerző pedig „gyönyörű reneszánszként”¹⁹ jellemzi Strasbourg új erőre kapó kereskedelmi életét.

A legfrissebb és talán az eddigi legrészletesebb összefoglaló mű a napóleoni birodalom északi régióival kapcsolatban 1981-ben látott napvilágot *Geoffrey Ellis* munkájának köszönhetően. A *Napoleon's continental blockade*²⁰ címet viselő mű átfogó képet nyújt a francia birodalom teljes északi régiójáról. Ellis legfontosabb tézise, kapcsolódva az öt megelőző kutatókhoz, hogy ha a kontinentális rendszer ezen szegletét vizsgáljuk és regionálisan, sőt mikro szinten közelítünk Napóleon birodalmához, összességében azt mondhatjuk, hogy a zárlat mérlege, ha a legpesszimistább számításokat vesszük is figyelembe, minimum nullás. Azt azonban Ellis sem vitatja, hogy az értékek régióként, városokként rendkívül eltérőek lehetnek, és felhívja a figyelmet a valóban egyre romló helyzetben lévő kikötővárosok és a folyamatos növekedést mutató kontinentális városok között húzódó, egyre szélesebb szakadékra is. Tény azonban, hogy a kontinentális rendelkezések nem váltották be a gazdasági háború kapcsán hozzájuk fűzött reményeket, így Napóleon sem tudta elérni fő célját, mely tulajdonképpen Nagy-Britannia végső térdre kényszerítése lett volna.

A 2000-es években egyelőre nem jelent meg a korábbiakhoz hasonló, nagyhatású összefoglaló mű. 2004 óta, mely Napóleon császárrá koronázásának 200. évfordulója, azonban számos izgalmas, interdiszciplináris konfe-

18 L'Huillier, Fernand: *Étude sur le Blocus continental. La mise en vigueur des décrets de Trianon et de Fontainebleau dans le grand-duché de Bade*. Párizs, 1951.

19 Uo. 63.

20 Ellis, Geoffrey: *Napoleon's Continental Blockade: The Case of Alsace*. Clarendon, Oxford, 1981.

renca foglalkozott lokális és európai szinten a Napóleon nevével fémjelzett periódus újragondolásával, mint az intenzív politikai, katonai, gazdasági és szociális átalakulások időszakával. A fentebb is boncolgatott téma szempontjából legfontosabb nemzetközi konferencia *The Napoleonic Continental System* címmel, 2011 májusában zajlott Amsterdamban. E konferencia célja az volt, hogy a napóleoni háborúk más aspektusaihoz képest relatíve elhanyagolt kontinentális rendszert helyezték a középpontba. A nemzetközileg elismert történészek és kutatók anyagaiból tanulmánykötet is készült. A publikációk megkísérlik a kontinentális rendszer egyfajta, új historiográfiai interpretációját, kiemelik a zárlat egyediségét, mint gazdasági háborús eszközt, igyekeznek megjeleníteni társadalmi hatásait és olyan alternatív ellenállási formákat bemutatni a rendszerrel szemben, mint a csempészet és a feketekereskedelem.

Gégény Levente

Kötélékek, amelyek kötnek – Történetek a modern kori Európa marginális csoportjainak köréből

Európa történetében valószínűsíthetően mindig megtalálhatóak voltak a társadalmi és jogi normavilág keretein kívül vagy annak a szélére sodródott csoportok. A társadalomtudományok fókuszpontjait és kutatási hagyományait figyelembe véve a marginális csoportok mélybeható vizsgálata elsősorban a szociológia berkeihez köthető, többnyire szinkronikus vizsgálatok keretében. A kérdés azonban nem került el a történelem kutatóit sem és európai kontextusban olyan neves XX. századi iskolákat lehet említeni, mint az 1970-es években kibontakozó olasz *microstoria*, majd az 1980-as évekhez köthető német *alltags-geschichte*.

A modern kori Európa jóléti államainak történetével és azok szociálpolitikájával számos szakirodalom foglalkozik.¹ Ezek a kutatások többségükben makroszintű, kvantitatív elemzések alapján mutatják be a különböző jóléti rendszerek történetét. Az ismertetésre kiválasztott kötet a *Rescuing the Vulnerable. Poverty, Welfare and Social Ties in Modern Europe* (A sebezhető megmentésére. Szegénység, jólét és társadalmi kapcsolatok a Modern Európában) tanulmányai episztemológiai és metodikai szempontból meglehetősen sokrétűek, a közös metszéspontot a témaválasztás által megragadott társadalmi csoportok és *Serge Paugam* francia szociológus egységes elméleti keretet szolgáltató tanulmánya adja.²

1 A magyarországi történészek közül kiemelendő *Tomka Béla* európai kontextusban végzett összehasonlító, divergenciákra és konvergenciákra koncentráló munkássága, illetve *Gyáni Gábor* két világháború közötti szociálpolitikával kapcsolatos vizsgálatait. (Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég, 2003.; *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Corvina, 2008.; *Szociálpolitika. Fejlődés, formák, összehasonlítások*. Osiris, 2015.; Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. MTA TTI, 1994.)

2 *Serge Paugam* francia szociológus az *l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* igazgatója. Tanulmánya: *Poverty and Social Bonds. Towards a Theory of Attachment Regimes*. In: Beate Althammer–Lutz Raphael–Tamara Stazic-Wendt (eds.): *Rescuing The Vulnerable. Poverty, Welfare and Social Ties in Modern Europe*. Berghahn, 2016. 23–48.

A kötet a szegénység köréből a társadalom peremvidékén élő, vagy a társadalomból kizárt specifikus csoportokat, valamint a körük szerveződött intézményeket és a különböző irányzatokból eredő diskurzusokat célozza meg. A tematikai egységeket tekintve az első három fejezet az elhagyott, elhanyagolt gyermekek, továbbá a csavargók, a hajléktalanok és a munkanélküliek világa köré szerveződött. A felsorolt csoportok közös jellemzőjeként a kötet bevezető fejezetében *Beate Althammer* és *Tamara Stazic-Wendt* hangsúlyozzák, hogy mind olyan részeit reprezentálják a kor lakosságának, amelyek kiestek abból a társadalmi kapcsolatrendszerből, amelyet a korabeli közkerölcs vagy a társadalmi normák alapján „normálisnak” lehetséges nevezni. A negyedik, mondhatni rendhagyó rész egységét a vizsgált területek megközelítése és forrásbázisa szolgáltatja, amelyekben a történelem számára sok esetben láthatatlan embereket szólaltatnak meg a szerzők az „alulról felfelé” szemléletmódra emlékeztető irányultsággal.

A könyvben szereplő esettanulmányok földrajzilag nyolc európai országot fednek le 1840–1980-ig terjedő időintervallumban.³ A kérdésfeltevések egyrészt a marginálisok körül felfedezhető társadalmi megítélésekre, hangsúlyeltolódásokra és változásokra összpontosítanak, másrészt azokra a praktikákra és intézkedésekre, amelyekkel az állami és magán szervezetek „menteni” próbálták a rászorulókat.

A fentebb említett társadalmi kapcsolatrendszerek irányadók a kötet gondolatiségében, egyfajta vezérfonalként működnek, amelyre ráfűződnek a tanulmányok. Ehhez az elméleti kerethez járul hozzá Serge Paugram *Poverty and Social Bonds: Towards a Theory of Attachment Regimes* (Szegénység és társadalmi kötelékek: Egy elmélet felé a kötelékek rendszereiről) című tanulmánya. Serge kiindulópontja, hogy a szegénység nem vizsgálható anélkül, hogy megértenénk a kapcsolatot a szegények és a társadalom között. A kutatása *Émile Durkheim* szociológiai munkásságának azon érdeklődési területével hozható párhuzamba, amelyben a modern társadalmak kohézióját szolgáltató képződményekre kérdezett rá. A szegénység alapvető formáinak meghatározásánál *Georg Simmel* makro és mikro szociologikus típusaira támaszkodik.⁴

3 Érintett területek: Anglia, Németország, Franciaország, Svájc, Ausztira, Magyarország, Románia, Oroszország. A nemzetköziség nem csupán a tanulmányokban tárgyalt terekben nyilvánul meg, hanem az írógárda összetételében is, mivel a kötethez hozzájárultak német, francia, angol, román kutatók.

4 A makro szociologikus dimenzió a szegénységre és kirekesztettségre adott társadalmi magyarázatokra koncentrálna, míg a mikro szociologikus dimenzió az egyéni tapasztalatokat veszi figyelembe. Ezek alapján Paugram három alapvető formáját különbözteti meg a szegénységnek: integrált, marginális, kizáró (diszkvalifikáló). Bővebben: Paugram 2016: 23–27.

A szerző négy társadalmi köteléket különböztet meg, amelyek leírásához a védelem (*protection*) és az elismerés (*recognition*) társadalmi térben megnyilvánult pozíciói szolgálnak alapul.⁵ A négy kötelék az egyenes (*lineal bond*), a választható részvétel (*elective participation bond*), az organikus részvétel (*organic participation bond*) és az állampolgári kötelék (*citizenship bond*).⁶ Ezek a kapcsolatok természetüknél fogva kiegészítik egymást és egymásba fonódnak. Az elméletben általuk épül fel egy bonyolult, összegubancolódott társadalmi szövet, amely az egyéneket magába foglalja. A felsorolt kötelékek sajátosságainak és tulajdonságainak kifejtése során Paugam példákkal szemléltetve mutatja be az esetleges törések (*breakdown*) lehetőségét és azok hatását az egyénre.

A szociológiai nézőpont érintőlegesen ismertetését a kötetben betöltött fontos szerepe indokolta. Az esettanulmányok középpontjában szereplő társadalmi közegek sebezhetőségét az említett kötelékek sérülésére, szakadására lehet visszavezetni. Ebből a szemszögből egy koherens narratíva jön létre a földrajzilag és kronológiailag sokrétű esettanulmányokban, amely végig vezeti az olvasó figyelmét és kapcsolatot teremt közöttük.

A kötet szerkesztői a bevezetésben rövid áttekintést adnak a három „célcsoport” történetírásban elfoglalt helyzetéről, amely véleményük alapján meglehetősen egyenetlen és elkülönített. Megjegyzendő, hogy mélyreható historiográfiai elemzést nem adnak a témával kapcsolatban, amely a területi korlátokat figyelembe véve nem meglepő. Általánosságban vázolják a megnevezett európai marginális csoportok megközelítésének példáit a nemzetközi (főleg angol és német) történetírásban.

Álláspontjuk alapján a szegény és elhagyott gyermekekkel viszonylag alaposan foglalkozott (foglalkozik) a szakma. Megjegyzik, hogy a szegénység és a jólét témákat megcélzó jelenlegi kutatásokban van egy általános trend, miszerint a kutatók „mögé néznek” a gyermekkérdés korabeli vitáinak és a vele kapcsolatos állami rendszabályozásoknak. A gyerekekkel foglalkozó tanulmányokban ez úgy tükröződik, hogy egyesek elkezdték

5 A védelem dimenziója olyan erőforrásokat tömörít magában, amely az egyének segítségére szolgál az élet nehézségeivel való megbirkózáshoz. A további dimenzió, az elismerés olyan társadalmi interakciókat jelez, amelyek arra sarkallják az embereket, hogy produkáljanak bizonyítékot létezésükre, értékükre. Az előbbi hívó szava a számíthatni („to count on”), az utóbbié a számítani („to count for”).

6 Az egyenes kötelék alapja a szülő-gyermek (vérrokonság vagy adoptáció útján) kapcsolatban található, míg a választható részvétel köteléke a családon kívül az egyén által kontaktusba lépett csoportok és intézmények útján jön létre. Az organikus részvétel kötelék a munkamegosztásban betöltött funkciót jelöli, amely az oktatási intézményekben alakul ki, majd a leendő munkahelyen teljesedik ki. Az állampolgársági kötelék alapja a lakosság érzése a nemzethez való tartozásról.

„gyermek centrikus nézőpontból” tanulmányozni a miliót tapasztalataik felfedezésének érdekében. A csavargók történetével kapcsolatban szűkösebb a szakirodalom, túlnyomó többségben a koraujkorra összpontosító esettanulmányokat lehet olvasni a témában. A munkák fő témaköreit a korabeli koldulást és csavargást elnyomó technikák, valamint a csavargók kulturális reprezentálása és a mindennapi életük adják. A modern kori Európával foglalkozó munkákban kevesebb figyelem összpontosult a kérdésre, aminek többek között az állhat a háttérében, hogy az alapvető politikai, jogi és gazdasági tényezők változásának hatására a probléma valószínűleg nem volt általános. A fedél nélküliek története meglehetősen kiaknázatlan terület európai kontextusban. A történetírás jelentősen foglalkozott a lakásreform mozgalmakkal, amelyek általában a munkáscsaládok életkörülményeinek a javulásához vezettek, ellenben lényegesen keveset lehet olvasni azokról, akiket a lakásproblémák a legsúlyosabban érintettek. A munkanélküliség kapcsán viszonylag széles körben kutatott és tárgyalt témák közé tartoznak a munkanélküli biztosítás, a munkanélküliséggel kapcsolatos politikai és jogi intézkedések, és maga a munkanélküliség mint társadalmi probléma. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban a szerzők kiemelik, hogy jelentősen szélesítené a nézeteket maga a jelenség köré szervező diskurzusok elemzése (pl.: „munkanélküliség feltalálása”) és az ágenseknek, a munkanélküli egyének tapasztalatainak és stratégiáinak a feltárása. (1–22.)

A továbbiakban a felvetett problémák szemléltetésére a munka nagyobb egységeiből lássunk egy-egy esettanulmányt röviden.

A kötet első nagyobb egysége az *Endangered Childhoods* (Veszélyeztetett gyermekek) tanulmányaiban többek között *Katharina Brandes* a XIX. század végi XX. századi eleji Hamburg városában működött állami gyermekjóléti intézmények jogi háttérének változásait gerjesztő vitákat tárja fel olyan kérdésekre keresve a választ, mint: Kik voltak az árvák? Kik szorultak állami gondozásra? Mely társadalmi közeget reprezentáló gyermekeket ítélték meg a társadalom potenciális veszélyforrásának? Ezt kiegészítve az állami gondozás adminisztrációját végző szervek statisztikai adatit használja fel az árvák társadalmi pozíciójának felmérésére, amelyből az derül ki, hogy a legtöbb esetben a gyermek kiemelése azért történt, mert a szülőket alkalmatlannak tartották a nevelésre (*unfit to rise children*). Brandes ennél közelebb megy, amikor az állami intézmények felügyelői által készített egyéni szintű esettanulmányok elemzésével megállapítja, hogy a nevelőszülőkhöz vagy az árvaházakba került gyermekek többségének a családja nem volt képes megteremteni a kor normáinak megfelelő körülményeket. Többségükben kerültek árvaházba gyermekek olyan családokból, ahol el-

váltak a szülők vagy, olyan krízishelyzetek álltak fent, amelyek mellett nem voltak képesek a gyermeknevelés feladatát ellátani (betegség, bebörtönzés, munkanélküliség). (47–160.)

A következő nagyobb tematikai egység a *Vagrancy and Homelessness* (Csavargás és hajléktalanság) címet kapta. A közeg közvetlenül kiszolgáltatott volt a társadalmi sebezhetőségnek a szerzők véleménye alapján, és ők szenvedték leginkább a társadalmi kötelék hiányát. *Beate Althammer* összehasonlító vizsgálatot végez a csavargás kordában tartására tett francia, angol és német intézkedésekről és praktikákról, szintén a XIX. század végétől a XX. század elejéig. Elsőként a vonatkozó büntetőtörvénykezést tekinti át, majd leírja a szegény csavargók részére jutatott közsegélyek és adományok rendszerének az általános jellemvonásait. Végül a három nemzet egy-egy korabeli szakemberének a kérdéshez kapcsolódó nézetét vizsgálja. (161–234.)

A harmadik témakör az *Unemployment* (Munkanélküliség), amelyben *Tamara Stazic-Wendt* tanulmánya *An Unbearable Social Existence, The Unemployed in Rural Poor Relief* (Egy elviselhetetlen társadalmi lét. Szegény segélyezés és munkanélküliség vidéken) rávilágít a vidéki (és strukturálisan gyenge) régiókban élő munkanélküliek szegénységézésének aspektusaira. A kisebb településeken történő segélyezés véleménye alapján a konzervatív család modellel állt összhangban, amelyre a tisztaság, a rend, a tradicionális női szerepek, továbbá a háziasság és a szerénység volt jellemző. A munkanélküliek, ha segélyért folyamodtak, sok esetben ezen észlelések alapján bírálták el jogosultságukat. A falusi társadalom térben közel él egymáshoz, ahol folyamatosan felügyeletet tud gyakorolni környezetén. Egy ilyen közegben *Wendt* álláspontja szerint a segély elnyerése társadalmi ügy volt, és a segélyezésekről készített feljegyzések felfedik a társadalmi kapcsolatok fontosságát. (235–332.)

A záró fejezet egységét a korabeli ágensek megszólaltatása adja. A tanulmányokon egyértelműen érződik a történetírás több irányultsága által képviselt „bottom up” szemlélet, amelyben döntő szerepet játszik a klaszszikus, hatalmi szervek által képzett tömeges levéltári források mellett, helyett a korban élt közemberektől fennmaradt források használata, amelyek útján betekintést nyerhet a kutató az életükbe. Ez explicit módon kifejeződik *Hubertus Jahn* *Voices from the Lower Depths, Russian Poor in Their Own Words* (Hangok az „Éjjeli menedékből”, Az orosz szegénység a saját szavaival) című munkájában, amelyben kérdésként tüzi az olvasó elé: Hogyha ritkán és alig szólalt meg a kor szegénysége, akkor hogyan tudunk közelebb kerülni a világukhoz, a tapasztalataikhoz, érzelmeikhez

és gondolataikhoz?⁷ Hogyan tudjuk „alulról” felderíteni a szegények történetét, és elkerülni a kizárólagosan elitista, valamint emberbaráti és karhatalmi hivatalok perspektíváit, amelyek interakcióba léptek velük és kategorizáltak őket? A kötethez hozzájáruló kutatók a szegények által írt vagy íratott petíciókat, leveleket és kérvényeket vizsgálták. Felvethető, hogy ezek a kérelmek a hatalmi szervezeteknek íródtak, tehát a köznyelvtől eltérően bizonyos metanyelvi formulákat és formalításokat tartalmaznak. Arról nem is beszélve, hogy a korban viszonylagosan magas számú volt az írástudatlanság, így sokszor akik „hangot” szerettek volna adni saját helyzetük javításának érdekében, írnokok segítségéhez kellett fordulniuk. Jahn véleménye alapján a konvencionális aspektusoktól és formalításoktól eltekintve a történéshoz való lehetősége van a levelek útján egy bizalmas találkozóra a múlt átlagembereivel. Nem a történeti hitelesség érdekli a levelek kapcsán, annál inkább az a „performansz”, amelyet a kérelmezők a potenciális jötevőik felé nyújtottak. A kérelemírás társadalmi cselekvés, amelyet legtöbb esetben pillanatnyi életkörülményeik javításának céljából írtak. A cselekvés mögött olyan kezdeményező képesség húzódik meg, amely képessé teszi a levélírókat arra, hogy egy személyes történet létrehozásával igazolják a segítség iránti szükségletüket. (333–404.)

Az ágenseket megcélzó fejezetből érdemes kiemelni *Andreas Gestrich* és *Daniela Heinisch* öregkori szegénységet vizsgáló társszerzős tanulmányát. A szerzők angliai és németországi területeken keletkezett, idősek által benyújtott segélykérelmeket vizsgálták. A kutatások alapján megkérdőjelezzik *Peter Laslett* nukleáris családforma terjedésével járó nehézségek (*nuclear hardship*) fogalmának általános érvényességét. Laslett megállapítása alapján a megházasodott gyermekek külön költözése (neo-lokalitás) által az utódok helyett a közösség gondoskodására támaszkodhattak az idősek, mivel a közvetlen családon kívül nem terjedt ki érdemben a rokonsági védőháló. Ebből kifolyólag az életük utolsó szakaszát a magány valamint a szegénység szavaival lehet jellemezni. A szerzőpáros ezzel ellentétben a közös háztartás megszűnését nem tekinti olyan indikátornak, amely a nemzedékek közötti összetartó erő és szolidaritás elgyengülését jelezné. A benyújtott kérelmek által egy összetettebb kép figyelhető meg. A kutatásuk alapján a földrajzi helyváltoztatástól függetlenül az idősek számos esetben számíthattak gyermekeik segítségére és léteztek olyan családok, amelyek betöltötték a társadalmi védőhálóként működő szerepüket.

7 Utalás Makszim Gorkij (1868–1936) orosz drámaíró *Éjjeli menedékhely* (1902) című művére. Hubertus Jahn úgy véli sokat segített a szegénység köztudatba való bekerüléséhez a munka, amelyben a kor híres színészei által hangot és arcot kapott a szegénység.

A kötet mindenképp hiánypótlónak mondható a XIX–XX. századi európai szociális és jóléti kérdések terepén. Az esettanulmányok mikrotörténeti perspektívából világítanak meg egy-egy makro szintre illeszthető folyamatot. A munka összegző fejezetében *Lutz Raphael* ezt úgy fogalmazza meg, hogy a tanulmányok felnagyítják az eseményeket annak érdekében, hogy tisztább képet adhassanak a szereplőkről és a specifikus szituációkról, míg *Serge Paugam* új szociológiai megközelítése elméleti támogatást ad az írássok mezo és makro szintre való integrálódásához. (405–417.)

Beate Althammer – Lutz Raphael – Tamara Stazie-Wendt (eds.): *Rescuing the Vulnerable. Poverty, Welfare and Social Ties in Modern Europe* (A sebezhető megmentése. Szegénység, jólét és társadalmi kapcsolatok a modern Európában). Berghahn, New York, 2016. 428.

Magyarosi Ádám

Az atlanti történetírás mai helyzete

Európa és az amerikai kontinens kora újkori történelmi kapcsolatainak vizsgálatában az 1980-as évek végétől terjedt el az atlanti történetírás fogalma. Ezen olyan megközelítést értettek, amelynek művelői az Atlanti-óceán teljes medencéjét egy olyan egységes elemzési keretként fogták fel, amelyben Európát, Afrikát és Amerikát egyenrangú „szereplőkként” kezelték. Úgy gondolták, hogy a három kontinenst olyan politikai, gazdasági, szellemi és kulturális kötelékek kapcsolták össze, amelyek egységes rendszerré rendezték össze e távoli földrészeket. Ezért, egyrészt indokolatlan bármelyik vezető szerepének kiemelése, másrészt pedig elkülönülten történő vizsgálata.

Az atlanti történetírás intézményesítésében *Bernard Bailyn* (1922–) a neves egyesült államokbeli historikus játszott kulcsszerepet, aki a Harvard Egyetemen hozta létre 1995-ben az *International Seminar on the History of the Atlantic World, 1500–1825* (Nemzetközi Szeminárium az Atlanti Világ Történetéről, 1500–1825) elnevezésű nyári szemináriumot. Ennek deklarált célja az, hogy „olyan, sok nemzetből érkező fiatal történészek tudományos munkáját segítse, akiket az atlanti medencében élő népek életének közös, összehasonlítható és interaktív aspektusai érdekelnek, főként a korai modern időszakra vonatkozóan”. A szeminárium szervezői „olyan nemzetközi tudósi közösség létrehozására törekednek, amelynek tagjai megismerik a sajátjuktól eltérő célokkal és intellektuális hagyományokkal rendelkező és eltérő levéltárakat használó társaikat”. A szervezők frissen végzett vagy értekezésük elkészítésének végső szakaszában járó doktori hallgatók jelentkezését várják, s 1996 és 2010 között a nyári szemináriumokon összesen háromszázhatvanhat hallgató vett részt, akik közül kétszázketten egyesült államokbeli, százhatvannégyen pedig külföldi egyetemekről érkeztek.¹

¹ Bailyn pályájára és történetírói felfogására magyarul lásd: Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmetörténeti hátteréről*. L'Harmattan, Bp. 2003. 127–144., 182–185., 268–271. o. Az idézetek és statisztikai adatok a Harvard szeminárium honlapjáról származnak: <http://www.fas.harvard.edu/~atlantic/> (Letöltve: 2017. január 24.)

Az 1990-es években és az új évezred első évtizedében az atlanti történetírás nagy népszerűsége tett szert, többek között azért, mert megoldani látszott azt a problémát, amit a kora újkori európai világ „kiterjeszkedését” kutató történészek számára az jelentett, hogy miként rendezzék egységes narratívába az egymástól radikálisan eltérő európai, afrikai és amerikai történelmet. A kétezres évek közepétől azonban egyre több kritika jelent meg az atlanti történetírással kapcsolatban mondván, hogy azzal sem sikerült megtalálni a „bölcssek követét”, s hogy legalább annyi megoldatlan új problémát vetett fel, mint amennyit megoldott. Napjainkra sokan már az atlanti történelem lehanyaglásáról vagy egyenesen haláláról kezdtek beszélni. De valóban bekövetkezett-e egy ilyen visszaesés az atlanti történetírás vonatkozásában, vagy csupán arról van szó, hogy a kritikusok a saját vágyaikat vetítik ki a szakma egészére? Ezt a kérdést empirikus vizsgálat segítségével igyekezett eldönteni *Michelle Craig McDonald* a New Jersey állambeli Stockton University docense.

McDonald az alapképzést történelemből a University of California Los Angeles-i kampuszán végezte (1990), majd mesterfokozatot muzeológiából és Amerika-tanulmányokból a washingtoni George Washington Egyetemen szerzett (1993). Ez utóbbihoz egy újabb, bölcsészettudományi (liberal arts) mesterfokozatot tett hozzá 1995-ben (St. John's College, Annapolis, Maryland). Doktori fokozatot (PhD) történelemből a University of Michigan Ann Arbor-i kampuszán szerzett 2005-ben. Eddigi tudományos érdeklődésének középpontjában a kávé termesztésének, kereskedelmének és fogyasztásának elterjedése állt az amerikai kontinensen és az észak-amerikai brit gyarmatokon. Ezt a kérdést nagyon sokrétűen, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti szempontból vizsgálja. Mindebből kitűnik, hogy igazi atlanti történésről van szó, hiszen az Afrikából származó kávé Amerikában is termesztetni kezdték, s így kereskedelme és fogyasztásának elterjedése olyan témát kínál McDonald számára, amit multidiszciplináris eszközökkel az atlanti medence keretébe illesztve vizsgálhat. Maga is tart „Atlantic History 1492–1888” elnevezésű kurzust, s ennek tág, Amerika felfedezésétől a rabszolgaság braziliai megszüntetéséig ívelő időhatárai arra utalnak, hogy azok közé a történészek közé tartozik, akik arra törekednek, hogy a korajúkoron túlra is kiterjesszék az atlanti történetírás hatókörét. Érdeklődési területei között pedig az összehasonlító karibi történelmet és a korai amerikai történelmet is ott találjuk, amelyek szintén az atlanti történetírás kedvenc témái közé tartoznak.²

2 A szerző életpályájára vonatkozó adatok egyetemi honlapjáról származnak: <http://intraweb.stockton.edu/eyos/page.cfm?siteID=69&pageID=492> (Letöltve: 2017. január 24.)

Tanulmánya elején McDonald az atlanti történetírás „válságjelenségeit”, illetve kritikáinak véleményét foglalta össze. A New Jersey-i történész szerint a „válságtünetek” első feltárására 2006-ban került sor, amikor a korai amerikai történelemmel foglalkozó szakma legjelentősebb folyóirata a *William and Mary Quarterly* különszámot szentelt annak, hogy milyen kérdések vizsgálatára alkalmas az atlanti történetírás és milyenekére nem, illetve, hogy melyek azok a területek, ahol egyenesen kudarcot vallott. McDonald úgy találta, a különszámba meghívott szerzők közül többen is erőteljesen kritikus hangot ütöttek meg. Ezek közül *Alison Games*, *Philip J. Stern*, *Paul Mapp* és *Peter Coclanis* írásait emelte ki.

Az elsőként említett szakember arra hívta fel a figyelmet, hogy az atlanti történelem nem tekinthető XX. századi újításnak, hiszen már maguk a korábbi kortársak is ebben a keretben gondolkodtak. Az atlanti történetírás legnagyobb hibájának Games azt tartotta, hogy az atlanti történészek szinte kizárólagosan az Atlanti-óceán medencéjére koncentrálnak, vagyis nem kellő súllyal veszik figyelembe a világ más részeinek fejleményeit, s ezzel „mesterséges tautológiát” hoznak létre. Vagyis amikor „a korai modern tengerentúli vállalkozások vizsgálatáról van szó, egyetlen óceán medencéje sem elegendő nagyságú ahhoz, hogy a ható folyamatok komplexitását meg lehessen magyarázni segítségükkel, a végkimenetelükről nem is beszélve”. (702. o.)

Philip J. Stern szerint az atlanti történetírás vonzerejét „befogadó és expanzív” jellege vagyis „az a képessége jelentette, hogy a nemzetek és a birodalmak közötti határok ledöntésével lehetővé vált annak nyomon követése, hogy az áruk, az eszmék, az emberek és a termékek hogyan mozogtak egy adott régióban és azon keresztül”. Games-hez hasonlóan azonban ő is úgy látta, hogy az atlanti történészek bezárták magukat az Atlanti-óceán medencéjébe, s élesen elhatárolták egymástól a brit gyarmatosítás nyugati (amerikai) és keleti (ázsiai) modelljét, s ezzel a „birodalmi gyakorlatok olyan kettős vízióját alkották meg, amely eléggé elkülönítő jellegű ahhoz, hogy az élő valóságot képviselje”. (702. o.)

Paul Mapp is hasonló gondolatokat fogalmazott meg, amennyiben ő is azzal érvelt, hogy az atlanti történetírás a brit gyarmatosítás folyamatát az amerikai tapasztalatra szűkítette. Vagyis az Atlanti-medence története „csupán egy fejezet az Angol Birodalom történetében és még kisebb szeletét képezi a tágabban értelmezett európai birodalmi vállalkozásoknak”. Peter Coclanis szintén túl „szűkösnek” találta az atlanti történelem kereteit. (703. o.)

Az atlanti történetírás bizonyos „aránytalanságával” Michelle Craig McDonald is egyetértett. Ezt azzal igazolta, hogy a Bernard Bailyn harvardi

szemináriumán 1996 és 2010 között résztvevő 366 fiatal kutatóból 137-en (37%) a brit Atlantikum történetével foglalkoztak. Szintén magasan reprezentáltak voltak a spanyol atlanti birodalom történetét kutató szakemberek (20%), más területek művelői azonban jóval alacsonyabb mértékben képviseltették magukat. A feketék atlanti tapasztalataival tíz, a francia atlanti birodalommal kilenc, a bennszülöttekkel hét, a portugál atlanti birodalommal négy, a hollanddal pedig mindössze három százalék foglalkozott. Hét százalék körül volt azok aránya, akik a birodalmak közötti interakciókat tanulmányozták, s hat olyan résztvevő is akadt, akinek kutatási területe nem volt besorolható ezekbe a kategóriákba.

A New Jersey-i történész mégis úgy vélte, hogy az atlanti történetírás minden „kirekesztő jellege” ellenére meg tudta őrizni vonzerejét, amit paradox módon továbbra is befogadó- és alkalmazkodó képességének köszönhet. Mert ha – legalábbis az angol nyelvű történetírásban – az atlanti történelem érvényessége jelentős részben a brit Atlantikumra korlátozódott is, e területen belül nagyon sokféle szakterülettel foglalkozó szakember számára volt képes közös nyelvet biztosítani. Hiszen az atlanti történelem nem csupán azon történészek számára tudott közös értelmezési keretet nyújtani, akik árucikkek és emberek fizikai értelemben vett mozgását tanulmányozták a térségben, hanem azok számára is, akik politikai és vallási eszmék vagy kulturális gyakorlatok áramlását vizsgálták.

Akkor mégis kinek van igaza? Az atlanti történetírást temetőnek vagy azoknak, akik továbbra is életképessége mellett emelnek szót? McDonald ezt a kérdést empirikus vizsgálat segítségével igyekezett megválaszolni. Azt elemezte, hogy a korai amerikai történelemmel foglalkozó általa legtekintélyesebbnek tartott három folyóirat (*William and Mary Quarterly*, *Journal of the Early Republic*, *Early American Studies*) milyen mértékben közölt az atlanti történelemmel foglalkozó tanulmányokat. Kutatása kiinduló évének 2006-ot tekintette, mivel ekkor jelent meg a *William and Mary Quarterly* azon különszáma, amelyben a korábban idézett történészek először kongatják meg a vészharangot az atlanti történetírás felett. Az első két folyóiratban túlnyomórészt történészek publikálnak, míg a harmadik irodalmárok, valástudósok, zenetudósok, filozófusok vagy az anyagi kultúra kutatói számára is fórumot biztosít.

A New Jersey-i történész természetesen tisztában volt azzal, hogy a három folyóirat kiválasztása részéről szubjektív elemeket is tartalmazott – már csak azért is, mert választása kizárólag az Egyesült Államokban megjelenő periodikákra esett. Ráadásul azzal – a szubjektivitást megint csak nem nélkülöző – problémával is szembe kellett néznie, hogy mely tanulmányok és

milyen alapon minősíthetők az atlanti történetírás képviselőinek. Lehetnek ugyanis olyan írások, amelyek címükben nem deklarálják az atlanti történetíráshoz való tartozásukat, de tartalmilag mégis oda tartoznak. Ugyanakkor, olyan tanulmányok is előfordulhatnak, amelyek címében szerepel ugyan az „atlanti” jelző, mondandójuk jellege alapján mégsem sorolhatók az atlanti történetírás körébe. E nehézségek elkerülése érdekében – kissé önkényes jelleggel – McDonald úgy döntött, hogy kizárólag azokat a tanulmányokat veszi be vizsgálatába, amelyek címében ott van az „atlanti” jelző. Úgy vélte, hogy „amennyiben egy szerző úgy döntött, hogy a címben félreérthetetlenül és egyértelműen használja az atlanti kifejezést, akkor arról is nyilatkozott, hogy mit gondol arról, hogy munkája módszertanilag hová tartozik”. (707. o.)

E kritériumnak a három folyóirat tanulmányai közül négyszázhatvanöt felelt meg a 2006 és a 2014 közötti időszakra vonatkozóan. Itt érdemes megjegyezni, hogy a szerző kizárólag a tanulmány jellegű hosszabb írásokat vette figyelembe, vagyis nem számította be az ismertetéseket, illetve a dokumentum- és forrásközléseket. Arra az eredményre jutott, hogy a *William and Mary Quarterly*-ben összesen harminchárom olyan írás látott napvilágot, amely megfelelt a támasztott kritériumoknak. Ez a vizsgált időszakban megjelent összes tanulmány egyharmadát (27%) jelentette. Ráadásul a megjelent írások évenkénti megoszlása is viszonylag egyenletesnek volt tekinthető. A fenti meglepően magas arányhoz azonban az is hozzájárult, hogy a folyóirat négy olyan tematikus számot is megjelentetett, amelyek téma-megjelölésében benne volt az atlanti kifejezés. Persze ez is a szerkesztők atlanti történetírás melletti egyértelmű elkötelezettségét bizonyítja.

Ezzel szemben a *Journal of the Early Republic*-ban mindössze hat olyan írás látott napvilágot, amelynek címében ott szerepelt az atlanti jelző. Ez az ott megjelent tanulmányoknak mindössze négy százalékát tette ki, s négy olyan évfolyam is volt, amikor egyetlen ilyen közlemény sem jelent meg. McDonald ezt legfőképpen azzal magyarázta, hogy a folyóirat által lefedett korszak egészen az amerikai polgárháború kirobbanásáig (1861) terjed, vagyis messze túlnyúl az atlanti történetírás hagyományosnak tekintett hatókörén (1810–20-as évek). Ezzel szemben a *William and Mary Quarterly*-t kiadó intézmény az *Omohundro Institute of Early American History and Culture* (A Korai Amerikai Történelemmel és Kultúrával Foglalkozó Omohundro Intézet) küldetésnyilatkozata szerint célja „az 1815-ig terjedő amerikai történelem tanulmányozása, kutatása és ezek eredményeinek publikálása”.³ Ugyanakkor a New Jersey-i történész azt is megjegyezte, hogy a *Journal of*

3 Az idézet minden lapszám impresszumában olvasható.

the Early Republic-ban számos olyan írás is megjelent, amelyek az atlanti történetírás körébe voltak sorolhatók, de címükben nem szerepelt az atlanti kifejezés. Ezért ezeket nem vette számításba.

Az *Early American Studies* valahol középen helyezkedett el, mivel ebben a periodikában tizenhét olyan tanulmány jelent meg, amely megfelelt az atlanti történetírás McDonald-i kritériumának. Ezek az ott megjelent összes írás tizenegy százalékát képviselték, s évenkénti megoszlásuk is egyenletes volt. Ebben a viszonylagosan magas arányban a szerző szerint a folyóirat tematikus sokszínűsége, illetve az játszott szerepet, hogy az *Early American Studies*-t a *McNeal Center for Early American Studies* (A korai Amerika Tanulmányozásának McNeal-Központja) adja ki, amelynek hagyományosan olyan szakterületek tartoznak az érdeklődési körébe (karibi történelem, bennszülött amerikaiak), amelyek az atlanti történészek kedvenc témái közé tartoznak.

Mindezek alapján Michelle Craig McDonald arra a következtetésre jutott, hogy „az atlanti történelem továbbra is a történelmi elemzés népszerű eszköze”, (710. o.) s az utóbbi években számos olyan fejlemény történt, ami a kritikusok által jelzett hiányosságok korrigálása felé mutat. A brit Atlantikum története már az angol nyelvű szakirodalmat sem uralja olyan mértékben, mint 2006 körül, s az angol anyanyelvű kutatók fiatalabb nemzedéke már olyan nyelvi készségekre tett szert, ami lehetővé tette számukra, hogy más nemzetek atlanti birodalmaival is foglalkozzanak vagy „birodalomközi” összehasonlításokat tegyenek.

Ezt a véleményét a New Jersey-i historikus az újabb szakirodalomból vett példákkal támasztotta alá. *Jonathan Eacott* például egy 2012-ben megjelent tanulmányában szervesen összekapcsolta a Brit Birodalom nyugati és keleti aspektusát, amelynek elválasztását bírálók az atlanti történészek szemére hányták. Az Eacott által vizsgált XVIII. századi *Calico Acts* (Pamutvászon törvények) „monopóliumot biztosítottak a Kelet-Indiai Társaság számára (ti. a Brit Birodalom – L. Cs.) ázsiai árukkal való ellátására, amelyeket aztán magánkereskedők az Atlantikumban elhelyezkedő brit gyarmatokra szállították tovább”. (711. o.)

A fiatalabb „atlantista” kutatók a fekete afrikaiak atlanti „tapasztalataira” is jóval nagyobb hangsúlyt helyeznek, mint elődeik, ami nem csodáltnivaló, hiszen az 1700 és 1780 közötti időszakban négyszer annyi fekete afrikai „érkezett” az amerikai kontinensre, mint fehér bevándorló. McDonald úgy vélte, hogy a bennszülött amerikaiak vonatkozásában is hasonló tendencia kibontakozását lehet megfigyelni.

A New Jersey-i történész úgy vélte, hogy azért mindig van még tenenivaló az atlanti történetírás megújításában. Ilyennek tekintette az atlanti

történelem hagyományos kronológiai határának kiterjesztését. Úgy vélte, hogy az atlanti történetírás mához közelebb eső határvonalát politikatörténeti események (amerikai forradalom, francia forradalom, haiti forradalom) alapján határozták meg. McDonald elismerte ezek jelentőségét, mégis úgy vélte, hogy azok „nem borították fel a rendszert”. Az emberek, áruk és eszmék áramlása az Atlanti-óceán medencéjében a XIX. században is tovább folytatódott. Tanulmányát pedig annak megállapításával zárta, hogy az utóbb említett időszakra vonatkozó „történetek még elmondásra várnak, s elmondásuk újból felpezsdíti majd ezt a szakterületet, amely öregebbé és bizonyos tekintetben bölcsébbé vált, de még mindig sok tanulni és tanítani valója van”. (712–713. o.)

Michelle Craig McDonald: *There Are Still Atlanticists Now: A Subfield Reborn*. (Még ma is vannak atlantisták: egy szakterület újjászületése) *Journal of the Early Republic*, 36. évf. 4. szám, 2016. Tél, 701–713. o.

Lévai Csaba

E számunk szerzői

Czibula Katalin dr. habil. főiskolai docens, ELTE BTK Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet
Debreczeni Márk I. éves PhD-hallgató, DE
Demeter Gábor PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI
Fodor Mihályné ny.főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Gégény Levente II. éves PhD-hallgató, DE
Hantos Zoltán történész, Szigetmonostor
Hendrik Dávid PhD-hallgató, DE
Kiss Márton II. éves PhD-hallgató, PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola
Lévai Csaba PhD, habil. egyetemi docens
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE
Magyarosi Ádám II. éves PhD-hallgató, DE
Mizsur Anitta Kinga II. éves PhD-hallgató, DE
Papp Sára Írisz I. éves PhD-hallgató, DE
Pete László PhD habil. egyetemi docens, tanszékvezető, DE
Peterecz Zoltán PhD főiskolai docens EKE
Takács Bálint I. éves PhD-hallgató DE
Veres Tünde I. éves PhD-hallgató, DE

(*Rövidítések:* EKE: Eszterházy Károly Egyetem; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MTA BTK TTI: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; DE: Debreceni Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola (ma NYE: Nyíregyházi Egyetem), PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség